

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lodewijk Bolk en de bloei van de Nederlandse anatomie, 1860-1940

de Rooij, L.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Rooij, L. (2009). Lodewijk Bolk en de bloei van de Nederlandse anatomie, 1860-1940

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

6. De antropoloog, een ontleedkundige?

Inleiding

Actuele kwesties lijken vaak echo's uit het verleden. Zo ook de discussie over de Nederlandse identiteit of het ontbreken hiervan. In 1924 overtuigde Lodewijk Bolk een gezelschap van cursisten in de antropologie dat het Nederlandse volk “een der meest samengestelde van Europa,” was, met als basis twee zeer verschillende rassen, het Keltische en het Germaanse. Ze waren weliswaar deels met elkaar vermengd, maar het was nooit zo ver gekomen dat ze overal gelijkmatig in elkaar waren opgegaan. Daarom was er ook nooit een duidelijk te herkennen fysiek ‘Nederlands Type’ ontstaan en belangrijker nog, deelde het Nederlandse volk ook wat psychische eigenschappen betreft geen duidelijk ontwikkelde volksziel, nationaal bewustzijn, of gevoel van saamhorigheid.⁶⁷⁵ Het was eerder zo dat elk van de twee rassen naar zijn aard een aandeel had gehad in de geschiedenis van ons volk. “Naast mannen van het beleid met overwegend Noordsch type zooals onze staatslieden De Witt, Fagel, Oldenbarneveldt, dankt onze historie aan het alpine ras mannen van de daad, zoals onze vlootvoogden De Ruyter, Maarten Tromp en Piet Hein.”⁶⁷⁶

Bolk was in zijn tijd een autoriteit op het gebied van de antropologie van Nederland. In het door de KNAW uitgegeven werk over het antropologisch onderzoek in Nederland uit 1938 was die roem nog niet verbleekt. Als een vergelijkbare autoriteit, maar dan vooral op het gebied van de rassenleer, gold in de jaren 1930 Bolks leerling Barge. In 1940 pleegde hij een daad van verzet tegen de Duitse bezetter, waardoor zijn naam ook na 1945 met de antropologie verbonden bleef. Tijdens een college stelde hij refererend aan de Arische mythe dat het Duitse ras of type niet bestond. Ook het Duitse volk was uit een mengelmoes aan rassen opgebouwd.

Barge was overigens niet de enige anatoom in de jaren 1930 en 1940 die gespecialiseerd was in antropologie: de Amsterdamse Arie de Froe was in 1940 –1941 met grootscheepse opgravingen op het voormalig eiland Schokland bezig, en tevens betrokken geweest bij het onderzoek naar de importbevolking van de pas bewoonbare Noordoostpolder. In het Herseninstituut in de aanbouw van het Amsterdamse ontleedkundig laboratorium was hersenanatoom C.U. Ariëns Kappers met onderzoek van de hersenen van diverse rassen bezig, en in Utrecht tenslotte ontpopte Arnold van den Broek zich in die jaren tot een kenner van de paleoantropologie.

Vanwege de zo uitgesproken interesse van anatomen uit de eerste helft van de 20^e eeuw in antropologische kwesties zou men kunnen denken dat de twee vakgebieden reeds lang en zeer innig met elkaar verbonden waren. Dat was maar ten dele het geval.

In de 18^e en 19^e eeuw waren het inderdaad veelal anatomen geweest, maar ook zoölogen die zich op antropologische vraagstukken hadden gestort. De grondlegger van de fysische antropologie, althans in de beleving van veel antropologen uit het begin van de 20^e eeuw, J.F. Blumenbach (1752-1840), was als ontleedkundige verbonden aan de universiteit van Göttingen. Ook een aantal Nederlandse anatomen uit die tijd hield zich met antropologische vraagstukken bezig, zoals Gerard Vrolik en Petrus Camper.

Het valt natuurlijk niet te ontkennen dat vanwege de aard van het onderzoeksmateriaal antropologie en anatomie veel raakvlakken hebben. Hoewel naar de - veel nagevolgde - definitie van de

⁶⁷⁵ Bolk, ‘De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking’ (1924) 672.

⁶⁷⁶ *ibid.* 677.

Franse antropoloog Paul Broca het vakgebied beschouwd werd als de natuurlijke historie van de menselijke soort, waarbij ook diens fysiologie, psychologie en ontwikkeling beschreven dienden te worden, ging het in de praktijk toch vooral om de menselijk bouw. Hieraan moet echter meteen worden toegevoegd dat de antropologie groepen mensen bestudeerde: rassen, stammen of volken. Welke kenmerken deelden de leden van die groep met elkaar en waarin verschilden ze van andere groepen? Het verband met de anatomie werd hiermee nog meer onderstreept, want om inzicht te krijgen in de verschillen in bouw van groepen mensen was het noodzakelijk grondige kennis te hebben van de lichaamsbouw die alle mensen met elkaar deelden – de ‘gewone’ menselijke anatomie dus. Anatomie en fysieke antropologie lagen dus in het verlengde van elkaar. Beide waren onderdelen van de morfologische wetenschap, zoals ook de vergelijkende anatomie en de embryologie dat waren.⁶⁷⁷

Ondanks deze duidelijke verbanden hielden de aan de universiteit verbonden anatomen in het Nederland van de tweede helft van de 19^e eeuw zich afzijdig van het antropologisch onderzoek. Zoals al aan bod gekomen in hoofdstuk twee richtte de meerderheid van hen zich op de vergelijkende anatomie en embryologie. De antropologie was grotendeels het terrein van private wetenschappers. Naast hun baan, meestal een medische praktijk, legden ze in hun vrije tijd antropologische verzamelingen aan, meestal schedels, waaraan ze onderzoek deden.

Behalve de wetenschappelijk nauwelijks actieve Leidse hoogleraar T. Zaaijer⁶⁷⁸ was in de tweede helft van de 19e eeuw maar één in de antropologie geïnteresseerde onderzoeker die een betrekking had aan een ontleedkundig lab: Eugène Dubois. Om veldwerk te kunnen doen, of beter gezegd, op expeditie te kunnen naar Nederlands-Indië, moest hij zijn baan als prosector-1e assistent bij Max Fürbringer opzeggen. Dit voorbeeld toont een belangrijk knelpunt tussen de twee disciplines: de anatoom had onderwijsverplichtingen aan de universiteit en kon dus niet weg, de antropoloog moest het vrije veld in en kon dus niet te zeer gebonden zijn – niet althans aan de relatief zware onderwijslast van de anatoom.

De vraag is hoe deze situatie veranderde en hoe in de jaren 1920 en 1930 de antropologie weer zo nadrukkelijk tot het domein van de anatomen is gaan behoren.

De eerste anatoom met een hernieuwde interesse in de antropologie was Lodewijk Bolk. Dit hoofdstuk zal daarom andermaal uitgebreid stilstaan bij deze veelzijdige anatoom. Maar niet voordat de doelen, methoden en achtergronden van de laat 19^e-eeuwse, begin 20^e-eeuwse antropologie zijn geschetst. Zoals al gezegd was die vrijwel uitsluitend een private aangelegenheid en was er aan de universiteiten geen leerstoel voor de antropologie. In hoeverre kwam het antropologisch onderzoek van Bolk overeen met dat van de private onderzoekers en op welke punten verschilde het?

Ondanks de interesse van Bolk en zijn leerlingen in de jaren 1900-1920 in antropologische vraagstukken droegen dit niet bij aan de verbetering van de positie van de antropologie als universitair vak. Dat gebeurde pas in 1919 met de benoeming van de antropoloog J.P. Kleiweg de Zwaan tot bijzonder hoogleraar in Amsterdam. In hoeverre verschilde het werk van deze antropoloog van wat de anatomen-antropologen als Bolk en Barge deden, buiten dat hij natuurlijk antropologisch

⁶⁷⁷ Zie Barge, ‘De methoden der physische anthropogje’ (1924).

⁶⁷⁸ Zie hoofdstuk 1. Zaaijer had een proefschrift geschreven over een fysisch antropologisch onderwerp (*Beschrijving van twee vrouwenbekkens uit den Oost-Indischen Archipel* (1862)), maar daarna nog slechts één keer over een dergelijk onderwerp geschreven (‘Untersuchungen ueber die Form des Beckens Javanischer Frauen’ (1866)).

onderwijs gaf? Kleiweg de Zwaan zorgde ervoor dat de antropologie in Nederland aansloot bij het internationale antropologische onderzoek. Hij stond aan de basis van het Nederlands bureau voor antropologie en op zijn initiatief werd uiteindelijk een eerste antropologische cursus georganiseerd (waar Bolk over de Nederlandse rassen sprak). Ook stond hij aan de wieg van het antropologisch-sociologisch tijdschrift *Mensch en Maatschappij*, waarmee hij aansluiting zocht met de eugenetische beweging, die in de antropologie als biologische wetenschap antwoorden hoopte te vinden voor medische en maatschappelijke problemen.

Toen Kleiweg als hoogleraar ontslag nam, kwam het antropologisch onderwijs in Amsterdam onder de hoede van de hoogleraar anatomie, Martin Woerdeman, en zou daarmee meer dan voorheen deel gaan uitmaken van het medische curriculum. Wat voor soort antropoloog wensten de medici (en niet in de laatste plaats Woerdeman) en hoe verschilde deze opvatting van de manier waarop Kleiweg de Zwaan het vakgebied beschouwde?

1. Voorgeschiedenis

1.1 Opbloei van de antropologie

De opkomst van allerlei antropologische genootschappen (en musea) in diverse westerse landen in de tweede helft van de 19^e eeuw en het begin van de 20^e stond in direct verband met de opkomst van het Europees nationalisme en imperialisme. De geboorte van Europese natiestaten in de 19^e eeuw bracht een zoektocht met zich mee naar wat de bevolking van die afzonderlijke naties bond. Waar lagen de wortels van de bevolking? In een gemeenschappelijke geschiedenis, in gewoonten en gebruiken, de taal of toch vooral een ras of volksstam? Taalkundigen bestudeerden de verschillende dialecten van het land, volkenkundigen de verschillende gebruiken en zeden, archeologen richtten zich op de pre- en protohistorie van het land en antropologen tenslotte, op de lichaamsvorm van de bevolking, zowel de schedels en skeletresten uit graven van lang vervlogen tijden als de hoofdvorm, lengte en pigmentatie van de levende bevolking.

Een tweede stimulans voor de bloei van het antropologisch onderzoek had te maken met het imperialisme, de wedloop van de Europese landen om hun natie tot een wereldrijk uit te breiden. Vooral de Franse en Britse expansie in Afrika en Azië was gigantisch, maar ook Nederland breidde zijn gebied in de Oost vanaf 1860 uit. Eilanden als Borneo en Celebes, waar aanvankelijk slechts handelsposten waren gevestigd, werden onder druk van het imperialisme daadwerkelijk onderdelen van het Nederlandse rijk. Zowel om economische redenen als uit prestigeoverwegingen zette de nationalistische expansie aan tot het in kaart brengen van de kennis van planten, dieren, de geologie, en ook de bewoners van de onderworpen gebieden. Het werd gebruikelijk om aan grote expedities een antropoloog te verbinden die vreemde volken lichamelijk onderzocht, hun gebruiken beschreef en wetenschappelijk materiaal vergaarde.⁶⁷⁹

Behalve nationalisme en imperialisme droeg ook het aan het einde van de 19^e eeuw groeiende besef in een snel veranderende tijd te leven bij aan de voortvarendheid waarmee antropologen, etnologen en taalkundigen de hoofdmaten, kledendracht, talen en dialecten van authentieke volken documenteerden. Het kon aldus de latere Amsterdamse hoogleraar geografie S.R. Steinmetz

⁶⁷⁹ zie o.a. Frese, *Anthropology and the public* 8-12; Bloembergen *De koloniale vertoning* 30-31; Couttenier, *Congo tentoongesteld* 27, 29. Couttenier wijst er o.a. op hoe de antropologie in België als middel diende om de oorsprongsgeschiedenis van de jonge natie te herschrijven.

niet vaak genoeg worden herhaald waar de moderniteit toe zou leiden: “het weldra onherroepelijk of uitsterven of geciviliseerd worden van haast alle natuurvolken, maakt het (...) tot een onherstelbare ramp voor de wetenschap der verste toekomst, dat niet (...) aan de wetenschappen, die deze natuurvolken behandelen, geld en zorg door de regeeringen besteed wordt. (...) de primitieve volken verdwijnen onherroepelijk en zeer snel; al wat zij ons leeren kunnen omtrent de geschiedenis van het mensdom, (...) verdwijnt met hen, en voor altijd.”⁶⁸⁰ Dit gold overigens niet alleen voor de ‘inlanders’ van de koloniën, maar ook voor de bevolking uit de rurale streken van eigen land. Verschafte de kennis van de primitieve volkeren inzicht in de evolutionaire herkomst, ontwikkeling en divergentie van de menselijke soort als geheel, die van de boerenbevolking in eigen land leverde daarnaast inzicht in onze eigen directe herkomst en ontwikkeling. Om deze reden was ook de zoektocht naar (de fossielen van) onze evolutionaire voorouders van belang. Eugène Dubois zocht en vond in Nederlands-Indië een menselijke voorouder, de javamens (1894).⁶⁸¹

1.2 Methode van onderzoek

Wat waren precies de methoden van het (fysisch) antropologisch onderzoek en hoe weerspiegelden zich hierin de doelen hiervan?

“Wanneer men onder (...) “fysische” anthropologie verstaat de studie van den mensch in zijn lichamelijke eigenschappen en in het bijzonder de studie der menschenrassen, zooals zich deze op grond van lichamelijke kenmerken van elkander onderscheiden laten, dan is daarmede ook de methode van deze wetenschap in groote lijnen bepaald”, schreef Barge in 1924.⁶⁸² Zijn opvatting over de essentie van het vakgebied sloot grotendeels aan bij de eerder genoemde definitie van Broca, zij het dat Barge deze specificeerde door te stellen dat het ging om studie van mensenrassen. Steinmetz in 1892 en Kleiweg de Zwaan in 1924 hanteerden een vergelijkbare inperking. Volgens Steinmetz bestudeerde het vakgebied de anatomie, fysiologie en biologie van de mens “voor zoover deze van gewicht zijn voor de onderscheiding in rassen en volken.”⁶⁸³ Kleiweg stelde hier simpelweg dat het uitsluitend ging om de studie van groepen mensen en niet om de individuele mens.⁶⁸⁴

Antropologie ging dus om de bepaling en indeling van de menselijke soort in diverse grote of kleine groepen, de rassen. Uit het wezen van de antropologie viel vervolgens af te leiden wat de onderzoeksmethode voor het vakgebied zou moeten zijn - een “vergelijkend lichamenlijk onderzoek van den mensch” aldus Barge.⁶⁸⁵ Gebaseerd op de verschillen en overeenkomsten tussen individuen en groepen, kon vervolgens de indeling in “rassen” worden gemaakt.

Voor de antropologen uit de tweede helft van de 19^e en het begin van de 20^e eeuw was de basis van de wetenschappelijke fysische antropologie gelegd door Blumenbach. Hij was het die als eerste een rasindeling van de mensheid maakte gebaseerd op diverse lichamelijke kenmerken. Een

⁶⁸⁰ Steinmetz, ‘Anthropologie als universiteitsvak’ 329. Zie ook Couttenier, *Congo tentoongesteld* (Inleiding); Frese, *Anthropology and the public* 44-50.

⁶⁸¹ Zie ook Frese, *Anthropology and the public* 13.

⁶⁸² Barge, ‘De methoden der fysische anthropologie’ (1924) 658.

⁶⁸³ Steinmetz, ‘Anthropologie als universiteitsvak’ 329.

⁶⁸⁴ Aldus Kleiweg de Zwaan. Later in dit hoofdstuk zal aan bod komen dat juist de bestudering van de individuele bouw ook onderdeel ging worden van het antropologisch onderzoek. Zie over Broca en fysische antropologie ook Couttenier, *Congo tentoongesteld* 23-24.

⁶⁸⁵ Barge, , ‘De methoden der fysische anthropologie’ (1924) 658.

ras werd daarmee gedefinieerd als “een groote groep van menschen, die door het gemeenschappelijk bezit van een bepaald erfelijk complex van aangeboren lichamelijke kenmerken onderling verbonden en ten opzichte van andere dergelijke groepen onderscheiden zijn.”⁶⁸⁶ Het ging dus om het benadrukken van verschillen. Blumenbach, en met hem ook zijn navolgers uit de 19^e en het begin van de 20^e eeuw, trachtten daarmee de mensheid in al haar verschillende uiterlijke vormen te reduceren tot een beperkt aantal ideaaltypen, de ‘zuivere’ rassen.

De lichamelijke kenmerken waar men in de loop der jaren rasindelingen op probeerde te baseren waren divers: neusvorm, oogvorm, verhoudingen tussen romp en ledematen, vorm van het gezicht, vorm van de lippen en type haar (krullend, sluijk, kroes etc.). Toch bleken uiteindelijk drie lichaamskenmerken de belangrijkste bij de rasbepaling: pigmentatie (huids-, haar- en oogkleur), lichaamslengte en schedelvorm.⁶⁸⁷ Wat betreft de lichaamslengte kwam men echter steeds meer tot de overtuiging dat deze van meer factoren afhankelijk was dan erfelijkheid alleen. Ook voeding, milieu, bodemgesteldheid en arbeid speelden mee.⁶⁸⁸

De schedelvorm was het belangrijkste raskenmerk voor antropologen. Deze werd gezien als het meest ‘menselijke’ kenmerk. De vorm en omvang van de schedel zei immers iets over de bouw en omvang van de hersenen en daarmee van de intellectuele capaciteit en morele en culturele vermogens.⁶⁸⁹ Daarbij had de schedel ook praktische voordelen: zowel bij levende mensen als bij grafresten was schedelmeten goed mogelijk. Er bestonden tal van schedelmaten, de een nog ingewikkelder te bepalen dan de ander. Een belangrijke vooruitgang in het schedelmeten kwam toen de Zweedse Anders Retzius rond het midden van de 19^e eeuw de *index cephalicus* (de verhouding tussen lengte en breedte van de schedel) als maat voor het bepalen van de schedelvorm introduceerde. Hiermee werden aan de craniologische termen kortschedeligheid (brachycefalie) en langschedeligheid (dolichocefalie) absolute getallen verbonden. De *index cephalicus* werd al snel een van de voornaamste raskenmerken die van de schedel konden worden afgeleid.⁶⁹⁰

In een raszuivere populatie bezat ieder individu dezelfde schedelvorm, pigmentatie en, na correctie vanwege milieuomstandigheden, lichaamslengte.

1.3 Overlap met andere vakgebieden en het belang van veldwerk

Hoewel vaak met de antropologie hetzelfde bedoeld werd als fysische antropologie, kon men deze twee toch niet standaard aan elkaar gelijk stellen. Bovendien verschilde het vaak per land wat men onder antropologie verstond en hoe men het vak bijvoorbeeld onderscheidde van de etnologie of etnografie. Voor een deel had deze vaagheid te maken met onduidelijkheid over de

⁶⁸⁶ *ibid.* 659.

⁶⁸⁷ In *Natuurlijke Historie van Nederland* noemde Lubach deze kenmerken al de drie belangrijkste. Eveneens wees hij op de nauwe samenhang tussen de bestudering van de mens en het dier. Blumenbachs indeling van de vijf hoofdassen was op huidskleur gebaseerd.

⁶⁸⁸ In Nederland wees Zeeman in de periode 1863-1867 er al op dat de lengte van de (Nederlandse) bevolking het gevolg was van rasfactoren en welvaart, en bovendien dat de lengte aan het toenemen was (zie Van Bork-Felkamp, ‘Anthropological research in the Netherlands’ 36). Later zou Bolk in 1909 tot een vergelijkbare conclusie komen (zie paragraaf 2.7) Zie ook Barge, ‘De methoden der physische anthropologie’ (1924) 667-668.

⁶⁸⁹ Zie Couttenier, *Congo tentoongesteld* 23-24, 41-46.

⁶⁹⁰ Barge, ‘De methoden der physische anthropologie’ (1924) 666. Lubach (*Natuurlijke historie van Nederland* (1863)) noemde bijvoorbeeld naast de uit het midden van de 19^e eeuw stammende *index cephalicus* van Retzius ook de uit 1836 daterende indeling van Pritchard in drie hoofdvormen: de ‘Europese’ schedelvorm (ovale schedel, plat aangezicht) de negride vorm (langwerpige schedel, prognathie) en de Aziatische schedelvorm (brede schedel, uitstekende jukbeenderen).

definities van volk, volksstam of ras. De scheidslijnen tussen fysisch antropologisch en etnologisch onderzoek, maar ook paleoantropologisch en archeologisch onderzoek waren niet eenvoudig te trekken, en veel antropologische organisaties streefden juist ook naar een breed spectrum aan onderzoek en scharden naast de daadwerkelijk *fysische* antropologie juist ook de etnografie, etnologie, folklore en sociologie hieronder.⁶⁹¹

Toch bestond er enige vorm van onderscheid en dat had te maken met de achtergrond van de onderzoekers. Het fysisch antropologisch onderzoek werd meestal uitgevoerd door mensen met een geneeskundige achtergrond, terwijl de volkenkunde ook door mensen wier achtergrond in de letteren en rechten lagen werd beoefend. Gezien de aard van het ‘onderzoeksmateriaal’ zal dit onderscheid niet heel erg verbazen: medici waren gewend om mensen aan een lichamelijk onderzoek te onderwerpen en hadden door hun opleiding de noodzakelijke anatomische kennis om grafresten te onderzoeken. Er speelde ook een ander praktisch punt mee: een bevolking vooral van een westers land als Nederland, *liet* zich over het algemeen niet lichamelijk onderzoeken door een niet-medicus.⁶⁹²

Het lichamelijk onderzoek ter plaatse en het verzamelen van menselijke resten vormde de basis van het fysisch antropologisch onderzoek. Ook hierin sloot de antropologie aan bij andere vakgebieden zoals etnologie maar bijvoorbeeld ook taalkunde en archeologie. In het veld kon bij de levende bevolking lichamelijk onderzoek en studie van taal en gewoonten tegelijkertijd plaatsvinden, terwijl bij opgravingen tezamen met archeologische vondsten skeletresten werden opgediept. Het veld, of dat nu in De Oost lag of in het oosten des lands, was de plaats waar de antropoloog thuishoorde, meer dan het laboratorium of het studeervertrek. Zoals de Engelse antropoloog A.C. Haddon (1855-1940) schreef: “There can be no doubt that observation in the field is by far the most important branch of anthropological work at the present time, and all our energies should be employed in this direction.”⁶⁹³

1.4 Nederlandse antropologie: privaat onderzoek in verenigingsverband

In Nederland waren de eerste organisaties die zich met antropologisch onderzoek bezighielden afkomstig uit de medische hoek. In 1850 werd onder de vlag van de Nederlandse maatschappij tot bevordering der geneeskunst de commissie voor statistiek opgericht. Deze commissie had als doel om langs medisch statistische weg meer kennis van de fysiologische en pathologische staat van het Nederlandse volk te krijgen. Antropologisch onderzoek, vooral bepalingen van lichaamslengte, vormde slechts een deel van hun activiteiten. In 1865 werd namens dezelfde maatschappij de commissie voor etnologie opgericht.⁶⁹⁴ Deze organisatie beperkte zich uitsluitend tot fysisch antropologisch onderzoek van Nederland. Publicaties van beide commissies verschenen vrijwel zonder uitzondering in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG)*, wat gezien de achtergrond van de commissie en de aard van het onderzoek niet vreemd is. Antropologen die in deze

⁶⁹¹ Kleiweg de Zwaan (‘De hoofdlijnen in de ontwikkeling der anthropologie’ (1924) 653) schrijft dat op dat moment nog steeds in veel landen het geval was. Bovendien was zijn eigen professoraat hiervan het bewijs: hij was hoogleraar in de antropologie, en prehistorie, maar had ook kennis van de etnologie van Nederlands-Indië. Zie over de breedheid van de term ‘antropologie’ ook: Couttenier, *Congo tentoongesteld* 11-12.

⁶⁹² Zie M.J. Sirks, ‘De betekenis der anthropologie voor het universitair-medisch onderwijs’ (Brief Sirks aan curatoren UvA, 28-5-1940; Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁶⁹³ Kleiweg de Zwaan, *De mensch en zijn omgeving* (1919) 26.

⁶⁹⁴ zie voor een uitgebreider overzicht: Van Bork-Felkamp, ‘Anthropology in the Netherlands’ 34-55.

commissies actief waren behoorden tot de grondvesters van het etnologisch-antropologisch onderzoek naar de oorsprong van de Nederlandse bevolking: A. Folmer (1833-1915), D. Lubach (1815-1902) August Sasse (1832-1893), J. Zeeman (1824-1905) en J.C. de Man (1818-1909). In hun discussies over de rassamenstelling van Nederland beperkten ze zich meestal tot de meetresultaten van onderzoek aan kleine aantallen schedels van historische begraafplaatsen. In 1898 werd een derde genootschap opgericht, de Nederlandse Antropologische Vereniging. Initiator was Johan Sasse (1862-1915), zoon van de hierboven genoemde August. Onder de leden bevond zich een gemêleerd gezelschap van etnologen, taalkundigen en antropologen. Publicaties van deze vereniging verschenen niet alleen in het *NTvG* maar ook in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*.

Het is opvallend dat al deze Nederlandse antropologen uit de tweede helft van de 19^e eeuw - alen medici - het onderzoek deden naast hun dagelijkse dokterspraktijk. Het waren dus private onderzoekers, niet verbonden aan een universiteit. Hierin verschilde Nederland van veel andere Europese landen. Want behalve in verenigingen kwam de bloei van het antropologisch onderzoek elders in Europa ook tot uiting in de vestiging van leerstoelen aan diverse universiteiten.⁶⁹⁵ In Nederland kwamen antropologische en volkenkundige onderwerpen weliswaar in de lessen van hoogleraren in de geografie aan bod,⁶⁹⁶ een aparte hoogleraar in de antropologie liet voorts nog op zich wachten. Van een “systematische en veelzijdige opleiding van anthropologen”⁶⁹⁷ was volgens de al genoemde Steinmetz aan het einde van de 19^e eeuw daarom geen sprake. Steinmetz zou graag zien dat die er wel kwam, zodat de diverse onderdelen van de antropologie, de etnologie, etnografie en archeologie, maar vooral toch de fysische antropologie aan de student konden worden onderwezen. Waar het volgens Steinmetz vooral om ging was een praktisch aspect van het onderwijs in deze vakken. De student moest de “ingewikkelde anthropometrische methoden” door oefening leren kennen. Steinmetz zag alle heil in een soort antropologische cursus waarin alle elementen van het antropologisch onderzoek in brede zin werden onderwezen, zoals de studie aan museumcollecties, laboratoriumwerk, en niet te vergeten het veldwerk. Maar in Nederland zou het nog wel even duren, zo voorspelde Steinmetz, voordat een dergelijke cursus gegeven zou worden. Hij had gelijk. Zoals we zullen zien zou de eerste antropologische cursus in Nederland pas in 1924 plaatsvinden. De initiatiefnemer hiervan was Kleiweg de Zwaan, die in 1919 tot eerste (en enige) hoogleraar antropologie in Nederland was benoemd.

Bij de Nederlandse antropologie in de tweede helft van de 19^e eeuw en het begin van de 20^e doet zich het opvallende verschijnsel voor dat ze als officiële academische discipline niet bestond terwijl er wel organisaties waren die zich er professioneel mee bezighielden. Bovendien waren er min of meer populaire boeken voorhanden,⁶⁹⁸ groeide het aantal geïnteresseerden gestaag en

⁶⁹⁵ Kleiweg de Zwaan, ‘De hoofdlijnen in de ontwikkeling der anthropologie’ (1924) 657; Steinmetz, ‘Anthropologie als universiteitsvak’ 329.

⁶⁹⁶ Zo behoorde in Amsterdam de volkenkunde van Nederlands-Indië tot de leeropdracht van de in 1877 tot hoogleraar aardrijkskunde benoemde C.M. Kan. Bovendien zou Bolk vanaf 1905 een aantal jaren één uur per week onderwijs in de fysische antropologie geven (zie hoofdstuk 4 noot 5) en liet iemand als Eugène Dubois, vanaf 1898 buitengewoon hoogleraar in de geologie, de paleoantropologie waarschijnlijk ook niet onbesproken.

⁶⁹⁷ Steinmetz, ‘Anthropologie als universiteitsvak’ 329.

⁶⁹⁸ Zoals Lubach, *Natuurlijke Historie van Nederland* (1863).

werd er zelfs een hoofdstuk in het hobbygidsje voor het verzamelen van natuurhistorisch materiaal, *De Pionier*, gewijd aan de vergaring van antropologisch materiaal.⁶⁹⁹

2. Lodewijk Bolk: de anatoom als antropoloog is een bioloog

2.1 Onderzoek aan eigen collectie: het verband tussen schedelvorm en capaciteit

Bolks eerste contact met de antropologie vond waarschijnlijk plaats op 19 november 1898. Toen hield de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging haar openingsvergadering in de statige lokalen van het hoofdgebouw van Artis te Amsterdam. Initiatiefnemer Johan Sasse had de immer ondernemende Amsterdamse hoogleraar psychiatrie Cornelis Winkler weten te overtuigen van het belang van een dergelijke vereniging. Winkler hielp Sasse bij de oprichting en leverde de benodigde ondersteuning vanuit de universitaire wereld. Onder de aanwezigen waren dan ook zowel ‘private’ antropologische en etnologische onderzoekers zoals Dubois en Folmer, als hoogleraren en privaattochters. Naast natuurlijk Winkler zelf was ook de inmiddels in Amsterdam tot hoogleraar geografie en etnologie benoemde Steinmetz aanwezig. Lodewijk Bolk was de enige aanwezige anatoom. Deze openingsvergadering en het al eerder aangehaalde goede contact met Winkler zou best eens Bolks enthousiasme voor het antropologisch onderzoek gewekt kunnen hebben.

Bolks eerste antropologische studie verscheen begin 1900 in het *NTvG*. Voor dit onderzoek, en voor het daaropvolgende, maakte hij gebruik van materiaal dat hij voorhanden had: een collectie van meer dan 200 schedels van Nederlandse origine. Met bepaling van het volume van de schedels en met hun index cephalicus onderzocht hij of er een verband bestond tussen schedelvorm en schedelinhoud.⁷⁰⁰ Aangezien de inhoud voor Bolk, net als voor vele andere onderzoekers gold als maat voor intelligentie, ging het er dus om te achterhalen in hoeverre intelligentie en schedelvorm met elkaar samenhangen.

Bolk had zich laten inspireren door het werk van de Duitse antropoloog Otto Ammon. Die had uit onderzoek aan de bevolking van de Duitse deelstaat Baden (*Die natürliche Auslese beim Menschen* (1893)) geconcludeerd dat onder de stedelingen dolichocefalie algemener was terwijl bij de plattelanders brachycefalie meer voorkwam. Uitgaande van de premissen dat stadse mensen over het algemeen, ‘intellectueel hooger’⁷⁰¹ stonden dan plattelanders en dat mensen met een lange schedel meer hersencapaciteit hadden dan die met een korte, had Ammon gededuceerd dat er een relatie bestond tussen langhoofdigheid en intellect. Hoe stelde Ammon zich dat voor? Blijkbaar bestond er een natuurlijke selectie, een stroom van het platteland naar de steden - de centra van beschaving - van het meer begaafde, meer langhoofdig deel van de bevolking.

Hoewel Bolks resultaten niet wezen op een duidelijke correlatie tussen schedelvorm en hersenvolume, zodat kortschedeligen niet per definitie minder intelligent waren dan de langschedeligen, had hij toch lovende woorden voor het suggestieve werk van Ammon. Hij tilde zo het antropologisch onderzoek uit boven de droge opsommingen van metingen die de gewone ‘fysische antropologie’ kenmerkten. Hiermee kregen zijn bevindingen ook buiten deze tak van de morfologie

⁶⁹⁹ Serrurier, *De pionier - Handleiding voor het verzamelen en waarnemen op natuurkundig gebied inzonderheid in tropische gewesten* (1891).

⁷⁰⁰ Bolk, ‘Over de betrekking tusschen inhoud en vorm van den schedel’ (1900).

⁷⁰¹ *ibid.* 590.

betekenis, bijvoorbeeld voor de sociologie. Aldus had hij wat Bolk noemde een ‘sociaal-anthropologie’ gecreëerd.⁷⁰² Bolk zag van een dergelijke maatschappelijke relevantie van het antropologisch onderzoek wel het belang in: antropologie niet alleen om de herkomst van een bevolking te verklaren, maar ook haar tegenwoordige staat.

Maar Bolks besef van de meerwaarde van de antropologie kwam niet voort uit een toevallige constatering bij het schedelmeten. Zoals zal blijken stond het in nauw verband met zijn fundamentele interesse in biologische vraagstukken. Er stond echter nog een factor aan de basis van Bolks antropologische interesse. In zijn publicatie ‘Kraniologische Untersuchungen holländischer Schädel’,⁷⁰³ die een uitvloeisel was van de hierboven beschreven studie, meldde hij trots dat hij zijn conclusies over de schedelmaten van de Nederlanders op meer schedels gebaseerd had dan andere antropologen voor hem. Bolk was sterk overtuigd dat met meer gegevens de zeggingskracht van een bewering toenam. Om te begrijpen waar dit besef geworteld was, moeten we ver terug - naar de tijd vóór zijn studie geneeskunde.

2.2 De notaris als ‘bioloog-statisticus’, bevolkingsregisters als zijn onderzoeksterrein.

Hoewel Bolk altijd al geneeskunde had willen studeren, waren de mogelijkheden hiertoe voor iemand van zijn sociale achtergrond beperkt. Een manier die voor hem openstond, en waarvan hij dan ook gebruik hoopte te maken, was de rijkssubsidie voor de studie voor officier van gezondheid, de opleiding tot militaire arts. Helaas was deze regeling echter net afgeschaft. Bolk besloot toen maar om net als zijn oudere broer voor notaris te gaan studeren en ging hiertoe in de leer bij notaris Rant in Waalwijk. In augustus 1888 deed hij het kandidaat-notaris-examen. Zoals bekend zou zijn toekomst er daarna heel anders uitzien. Met een beurs van de Amsterdamsche Universiteits Vereeniging kon hij vanaf september 1888 alsnog geneeskunde gaan studeren in Amsterdam. Maar de jaren in Waalwijk waren geen verloren jaren: in de eerste jaren van zijn studententijd rondde hij in zijn vrije uren zijn notarisopleiding af bij een notaris in Amsterdam. Zo was Bolk lang voordat hij hoogleraar werd of zelfs arts een beëdigd notaris.

Bolks notariaat zou hem op een manier die totaal los stond van de ontleedkunde naar een kant van het antropologisch onderzoek voeren die aansloot bij zijn primaire biologische interesses. Het notariaat bracht hem namelijk in aanraking met bevolkingsregisters. En deze deden bij Bolk het besef groeien van de grote schat aan biologisch-anthropologische en epidemiologische informatie die hierin besloten lag.

Hoezeer Bolk het notariaat als een bron zag voor het doen van biologisch-anthropologisch onderzoek bewijst een opmerking van zijn leerling Van den Broek in een necrologie. Hij stelde dat Bolk, toen deze reeds hoogleraar was, in de zomermaanden het notarisambt van zijn broer in Amersfoort met veel plezier waarnam omdat hij daarbij de gelegenheid had om de genealogieën van boerenfamilies te bestuderen.⁷⁰⁴

De grote waarde van bevolkingsregisters voor de ‘bioloog-statisticus’ beschreef Bolk in zijn artikel ‘Naar aanleiding der erfelijkheid van tuberculose’ uit 1902. Anders dan de titel doet vermoeden gaat het nauwelijks over TBC, maar veeleer over het belang van statistisch onderzoek voor de biologie. Zo presenteerde hij onder andere de resultaten van een onderzoekje naar het even-

⁷⁰² *ibid.* 589, 592.

⁷⁰³ Bolk, ‘Kraniologische Untersuchungen holländischer Schädel’ (1902).

⁷⁰⁴ Van den Broek, ‘Louis Bolk’ (1931) 497.

tuele bestaan van een jaarlijkse periode van verhoogde vruchtbaarheid bij de mens. Uit de bevolkingsregisters van drie plaatsen had hij de aantallen geboorten per maand van een groot aantal jaren verzameld. En hoewel hij moest bekennen dat met deze gegevens het bestaan van een dergelijke periode niet kon worden aangetoond, omdat het onmogelijk was eventuele erfelijke (biologische) oorzaken goed te onderscheiden van sociale factoren, bewees deze kwestie voldoende dat in de registers van de burgerlijke stand een schat aan materiaal lag voor het beantwoorden van dergelijke biologische vragen. Voor die beantwoording waren immers altijd grote aantallen gegevens noodzakelijk, en de registers konden die leveren. Hiermee konden van de mens meer biologische data worden verzameld dan van welke andere soort ook.⁷⁰⁵

Maar het onderzoek in bevolkingsregisters had zeker ook een medische relevantie. Dergelijk onderzoek zou vooral de arts met een ontwikkeld waarnemingsvermogen die zijn omgeving vanuit biologisch gezichtspunt beschouwde moeten aanspreken.⁷⁰⁶ Hij moest echter wel een ander soort onderzoek nastreven dan de “bioloog-statisticus”. De bioloog zou door berekeningen aan het verzamelde materiaal moeten trachten *algemeen* geldende verschijnselen op het spoor te komen. De medicus zou zijn aandacht juist moeten vestigen op de *bijzondere* gevallen en vooral de vraag moeten beantwoorden of bepaalde fenomenen in specifieke families voorkwamen.

Bolk besloot: per familie zou er uiteindelijk een “status biologicus” moeten worden ontworpen waarin zaken als steriliteit, abortus, meervoudige zwangerschap, geboortedata, fysieke ontwikkeling, weerstand tegen pathologische invloeden en processen, rasinvloeden, lichamelijke gelijkenis met de vader of moeder, de meer of mindere graad van pigmentatie “in verband met die der ouders”, het eerste optreden van de menstruatie, “vooral met het oog op de maand waarin dit geschiedt” en bloedverwantschap van de ouders werden vermeld.⁷⁰⁷

Bolks overtuiging dat de antropologie een biologische wetenschap was met een medische en maatschappelijke relevantie en bovendien zijn besef van de waarde van het bijhouden van bevolkingsstatistieken tonen hoezeer hij aansloot bij de eugenetische beweging, die rond de eeuwwisseling opkwam.

De eugenetica wortelde in het sociaal-darwinisme van Herbert Spencer en Francis Galton. Galton was overtuigd dat biologische principes ook aan de samenleving ten grondslag lagen en hij vestigde hierbij vooral de aandacht op de erfelijkheid van allerlei gewenste, maar ook ongewenste menselijke eigenschappen. Een actieve selectie in die gewenste eigenschappen zou tot een betere mensheid leiden. De eugenetica won aan kracht na de ontdekking van de erfelijkheidswetten en de opkomst van de experimentele erfelijkheidsleer rond de eeuwwisseling. De eugenetische principes leken nu toepasbaar en dit leidde tot eugenetische bewegingen in diverse westerse landen.⁷⁰⁸ Het opstellen van databestanden met voldoende biologische waarde - waar Bolk het dus ook

⁷⁰⁵ Bolk, ‘Naar aanleiding der erfelijkheid van tuberculose’ (1902) 1032.

⁷⁰⁶ *ibid* 1033. Bolk sprak duidelijk ook voor zichzelf. Hij beschouwde de medische wetenschap immers als een biologische wetenschap en vond bovendien, zoals ik al in hoofdstuk vijf liet zien, dat in de medische opleiding de biologie te weinig als zelfstandige wetenschap aan bod kwam. De student geneeskunde leerde “deze biologie niet voldoende als zelfstandige filosofische wetenschap kennen. Hij is als iemand die wetten, reglementen, verordeningen kent, doch die kennis van de grondwet mist.”

⁷⁰⁷ *ibid.* 1032.

⁷⁰⁸ Zie Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht* 21-32.

over had - werd door deze beweging als een onmisbaar hulpmiddel voor het eugenetisch onderzoek beschouwd.⁷⁰⁹

2.3 Het grote werk: antropologie van de Nederlanders

Hoewel Bolk in zijn eerste antropologische studies dus aansloot bij de opkomende eugenetische beweging, maakte hij juist naam op antropologisch gebied met een studie die in het verlengde lag van het gangbare onderzoek naar de herkomst van de Nederlandse bevolking van antropologen als De Man, Folmer en Sasse sr. en jr.

In 1904 presenteerde hij aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen de resultaten van zijn uitgebreide studie naar de oog- en haarkleur van de Nederlandse bevolking. Aan de hoofden van bijna alle scholen in Nederland had hij een kaart gestuurd waarop zij van hun leerlingen de oogkleur (blauw, grijs, bruin en bruin-groen) in combinatie met haarkleur (blond, bruin, rood en zwart) moesten aangeven. Zo wist Bolk gegevens te krijgen van maar liefst 477.200 schoolkinderen. Hij rekende vervolgens per gemeente de percentages voor de mogelijke kleurcombinaties uit en trok daaruit, zoals het naar zijn eigen zeggen een bioloog betaamde, algemene conclusies. Het belangrijkste resultaat was dat een derde van de Nederlandse bevolking bruinogig was (en meestal in combinatie met donker haar), en dat dit type in de drie zuidelijke provincies het sterkst vertegenwoordigd was.

Bolks antropologische bevindingen sloten aan bij die van vader en zoon Sasse. Aan de hand van schedelmetingen aan schedels van historische en prehistorische begraafplaatsen had August Sasse in 1867 vastgesteld dat naar het zuiden van Nederland toe dolichocefalie steeds minder voorkwam. Aangezien hij overtuigd was dat schedelvorm een raskenmerk was, en dat de schedel van 'raszuivere' Germanen dolichocefaal was, verwierp hij in 1870 het idee dat de Nederlandse bevolking als geheel van Germaanse oorsprong was. Deze opvatting was tot dan toe steeds de meest gangbare geweest: hoewel de Kelten zich als eerste in Nederland hadden gevestigd, waren zij vanuit het Noorden door Germaanse stammen, overwegend Friezen, volledig van ons grondgebied verdreven. Het toenemende percentage aan brachycefale schedels in het zuiden bewees volgens Sasse dat de dolichocefale Germanen deze kortschedelige Kelten niet volledig hadden verdreven. In de zuidelijke provincies was de bevolking van Nederland daarmee overwegend van Keltische oorsprong, in het Noorden van Germaanse. Niettemin bestond er onder de schedelmetende antropologen in de late 19^e eeuw absoluut geen consensus over deze nieuwe opvatting.⁷¹⁰

Bolks onderzoek naar pigmentatie ondersteunde de opvattingen van vader (en ook zoon) Sasse echter volledig. Ook volgens Bolk waren de oorspronkelijke bewoners van Nederland, de middelmatig lange Kelten met hun matte huidskleur, bruine ogen en donker haar, niet volledig maar slechts grotendeels verdreven door de Germaanse Friezen met hun blanke huid, blonde haar en blauwe (of althans lichte) ogen.⁷¹¹ De Nederlandse bevolking, zo besloot ook Bolk, bestond uit twee rassen, een alpine (Keltisch) en een Germaans ras.

⁷⁰⁹ Zie Van Herwerden, 'Erfelijkheidsverschijnselen bij den mensch en eugenetica' (1924).

⁷¹⁰ Zie voor de discussies over de herkomst van de Nederlandse bevolking en de interpretatie van de schedelmeten: hoofdstukken 4, 5 en 6 van Van Bork-Felkamp, 'Anthropological research in the Netherlands'.

⁷¹¹ Bolk, 'De verspreiding van het blondine en brunette type in ons land' (1904) 920.

2.4 Bolks methoden: verschillen met voorgangers en overeenkomsten met ander eigen onderzoek

Ondanks de overeenkomst in doelstelling was het pigmentatieonderzoek van Bolk toch op meerdere fronten anders dan dat van zijn voorgangers.

Dat begon al met de inhoud van het onderzoek zelf: Bolk was de eerste die de pigmentatie van de Nederlandse bevolking structureel onderzocht. De meeste antropologen waren natuurlijk overtuigd dat pigmentatie als raskenmerk benut kon worden, maar toch werd het antropologisch onderzoek naar de herkomst van de Nederlandse bevolking gedomineerd door het schedelmeten. Op het vijfde Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres in 1895 ontvouwde Sasse junior weliswaar het plan om een studie te doen naar de pigmentatie bij schoolkinderen, maar daar kwam verder niets van.⁷¹²

Een tweede verschil was dat Bolk zijn onderzoek beperkte tot gegevens afkomstig van de huidige bevolking. Tot op dat moment hadden de andere antropologen die de herkomst van de Nederlandse bevolking bestudeerden slechts zelden levende personen onderzocht. Er werden weliswaar lichaamslengten gemeten, bijvoorbeeld van rekruten, maar het ging daarbij niet zozeer om metingen in verband met raciale afkomst. Wat betreft de craniometrie waren August Sasse en De Man de eersten die bij levende personen hoofdmaten namen. Het ging hierbij niet om grote aantallen en het onderzoek was bedoeld om vergeleken te worden met de metingen aan schedels uit oude graven.⁷¹³ Bolk bewees dat voor een antropologisch onderzoek naar de herkomst van de bevolking niet noodzakelijk de skeletresten van onze 'voorouders' hoefden te worden gemeten. Onderzoek aan de huidige bevolking kon deze herkomst net zo goed aan het licht brengen.

Een derde belangrijke verschil tussen Bolk en de andere antropologen had met de schaal van het onderzoek te maken. Hoewel bijvoorbeeld iemand als August Sasse wel degelijk de noodzaak inzag van het onderzoek aan grote aantallen schedels om iets over de raszuiverheid te kunnen zeggen, bleef het onderzoek meestal beperkt tot kleine aantallen. Zoals we al zagen had Bolk steeds benadrukt hoe belangrijk grote aantallen waren voor de betrouwbaarheid van beweringen. Het was beter om een kleine hoeveelheid belangwekkende gegevens te bezitten van een grote groep mensen dan een grote hoeveelheid meetgegevens van een kleine groep, stelde hij in de heruitgave van het populaire gidsje *De Pionier*.⁷¹⁴ De bijna een half miljoen gegevens van alleen haar en oogkleur vormden het bewijs.

Het laatste punt van verschil is dat Bolk voor het vergaren van de gegevens het 'veld' niet in geweest was. Lag voor de andere antropologen de basis van het vak in het verzamelen van materiaal - schedels uit opgravingen en eventueel metingen aan bevolking in uithoeken van het land, Bolk had dit werk als het ware 'uitbesteed' aan de schoolhoofden. In het geval van het pigmentatieonderzoek was 'veldwerk' ook ondoenlijk geweest - als hij zelf langs al de scholen was geweest had hij nooit zoveel gegevens kunnen krijgen. Het was ook onnodig: voor Bolk was de antropologie immers een biologische wetenschap. Prehistorische, etnologische of taalkundige verbanden, en overige grafvondsten, dialecten of klederdracht waren secundair aan de raskenmerken. Ik kom hier op terug.

⁷¹² Van Bork-Feltkamp, 'Anthropological research in the Netherlands' 54.

⁷¹³ *ibid.* 48, 55.

⁷¹⁴ zie Salome, 'Bolk's Anthropological Work' 69.

Zelfs al zou Bolk een liefhebber van het veldwerk geweest zijn, dan nog was het juist zijn positie als hoogleraar in een voor de geneeskundige opleiding zo cruciaal vak als de anatomie die hem verhinderde om veelvuldig veldwerk te verrichten of langdurig op expeditie te gaan. Met uitzondering van de zomermaanden misschien was hij dus wel genoodzaakt om de metingen door anderen te laten verrichten. Wat dat betreft was het voor de antropologen Sasse sr. en jr., Folmer en De Man een voordeel niet aan een universiteit te zijn verbonden.

Anderzijds: juist Bolks positie stelde hem in staat zo'n aanzienlijke hoeveelheid gegevens te vergaren. Als medisch hoogleraar aan de Amsterdamse Universiteit zal hij meer gezag gehad hebben dan een private onderzoeker - ook als deze geneesheer van beroep was.

Zowel in zijn opvatting dat het in wezen om een biologische wetenschap ging, als in zijn visie op de medische relevantie sloot Bolks antropologisch onderzoek aan bij zijn andere wetenschappelijke activiteiten. Er zijn echter nog twee overeenkomsten. Ten eerste is dat de overtuiging dat in de morfologie van de huidige bevolking, weliswaar in combinatie met de resultaten uit opgravingen door anderen,⁷¹⁵ de antwoorden op de vragen over de herkomst van die bevolking scholen.⁷¹⁶ In feite sloot deze methode aan bij die van de evolutionaire morfologie van Haeckel en Gegenbaur en dan vooral de vergelijkend anatomische methode van de laatste. Die trachtte immers uit de bouw van volwassen moderne diersoorten de evolutionaire stamboom en daarmee de herkomst van die huidige soorten te reconstrueren.

Een tweede kenmerk waarin het antropologisch onderzoek van Bolk aansloot bij zijn andere wetenschappelijk werk is gelegen in de verhouding met andere vakgebieden. Bolks conclusie wat betreft de gedeelde Keltisch-Germaanse oorsprong van onze bevolking was, zoals al aan bod gekomen, in conflict met de gangbare opvatting dat de Nederlanders allen van Germaanse origine waren. Wetenschappelijke onderbouwing hiervoor kwam uit de hoek van historici en linguïsten.⁷¹⁷ Volgens hen waren er geen historische bronnen en taalkundige bewijzen die het voortbestaan van de Kelten in Nederland bevestigden. Ze waren spoorloos verdwenen nadat de Friezen vanuit het Noorden en later de Saksen en Franken vanuit het oosten het land waren binnengedrongen. Maar volgens Bolk bewees de antropologie dus het ongelijk van de historicus en taalkundige.⁷¹⁸ In het algemeen stelde Bolk dat taalkunde en geschiedenis daarom niet “voor den anthropoloog een aprioristisch beginsel bij zijn gedachtengang [mogen] zijn.”⁷¹⁹ Wanneer er historische documenten bestonden, moesten de geschiedenis en de antropologie naderhand in overeenstemming met elkaar gebracht worden. Waren degelijke bronnen niet voorhanden, dan moest

⁷¹⁵ Zoals ik zal laten zien zou Bolk zelf spoedig ook een verzameling archeologische schedels gaan aanleggen om zijn bewijsvoering mee te ondersteunen, maar de basis van zijn bewering was toch afkomstig uit onderzoek van de huidige bevolking.

⁷¹⁶ In deze methode vond Bolk aansluiting bij de filoloog J.H. Galleé (1847-1907). Galleé meende uit de verschillende zeden en gewoonten, dialecten en folklore van huidige bewoners in de verschillende Nederlandse regio's te kunnen achterhalen van welke volksstammen ze de nazaten waren. Vervolgens trachtte hij zo de pre- en protohistorische verspreiding van die volksstammen in kaart te brengen. Hij bestudeerde bijvoorbeeld kleding en bouwwijzen van boerderijen. Het was niet voor niets dat Bolk in 1908 een bijdrage leverde over de antropologie in het door Galleé samengestelde en na diens dood uitgegeven *Het boerenhuis in Nederland en zijne bewoners*. (Zie Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'* 131).

⁷¹⁷ Eén van Bolks bronnen voor deze studies en waaraan hij mogelijk refereert wanneer het gaat om “gangbare opvattingen” of “verouderde kennis” is het boekje van Lubach, *De natuurlijke historie van Nederland*.

⁷¹⁸ Bolk, ‘De verspreiding van het blondine en brunette type in ons land’ (1904) 921.

⁷¹⁹ Bolk, ‘De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling (1908) 125-126.

volgens Bolk de geschiedenis worden gereconstrueerd uit de antropologie en (paleo)etnologie. Wat de linguïstiek betreft, die mocht “uit de anthropologie ten behoeve van haar geschiedenis deducties maken, maar niet omgekeerd.”⁷²⁰

Stelde Bolk in zijn cerebellumstudies dat de fysiologen in hun experimenten omtrent de functie van dit orgaan zich moesten laten leiden door de bevindingen van de anatoom (“zuerst Anatomie und dann Physiologie”), in zijn antropologisch onderzoek poogde hij iets vergelijkbaars. “Zuerst Anthropologie und dann Geschichte und Linguistik”, zou analoog aan Von Guddens uitspraak voor Bolks antropologie kunnen gelden.

Als er dus vooral in het zuiden van het land een Keltisch element in de bevolking zat, zou er daar dan niet ook een Keltisch dialect bestaan? “Het antwoord hierop is aan de linguïst, maar toch komt het mij voor dat de resultaten van het anthropologisch onderzoek niet zullen nalaten invloed op de opvattingen der linguïsten uit te oefenen.”⁷²¹ Bolk deed een voorzet: het viel hem op dat het gebied waar volgens de linguïsten een Frankisch dialect gesproken werd, hetzelfde was als waar hij de Kelten terugvond. Was misschien het Frankisch dialect te beschouwen als een Germaanse taal gesproken met een Keltische mond?

2.5 Schedelmetingen en Saksen

De opvatting van de gemengde kelto-germaanse oorsprong van de Nederlandse bevolking zou Bolk in de kern niet meer wijzigen. Bovendien breidde hij zijn onderzoeksmethode uit met schedelmetingen: hij liet de hoofdmaten van levende Nederlanders opmeten en startte met het verzamelen van schedels uit terpgraven en van in de middeleeuwen ‘verdronken’ Zeeuwse streken als Reimerswaal.

In zijn bijdrage aan een boek van de filoloog Galleé⁷²² besprak Bolk de eerste resultaten - hij had inmiddels de hoofdmaten van 4300 mannen.⁷²³ Hoewel zijn verzamelde grafresten August Sasse's bevindingen bevestigden - het grootste deel van de terpschedels was dolichocefaal en dus Germaans, terwijl de Zeeuwse schedels brachycefaal waren en dus Keltisch - toonden de resultaten van de metingen van de levende bevolking een ander beeld: 60% was kortschedelig en 40% langschedelig. Hierbij kwam nog dat naar het oosten toe het percentage kortschedeligen toe nam. Dit had Bolk niet verwacht. Zou de bevolking voldoen aan de rasconstructie die hij eerder uiteenzette, dan waren blond haar en lichte ogen gekoppeld aan langschedelig en brunette en donkere ogen aan kortschedelig. En nu was de bevolking in het noordoosten blond en kortschedelig, terwijl in het zuidwesten de bevolking brunette en betrekkelijk langschedelig was.⁷²⁴ Wat was er de oorzaak van dat de blonde Friese bevolking kortschedeliger was geworden, terwijl de donkere Zeeuwse meer langhoofdig was geraakt?

⁷²⁰ *ibid.* 126.

⁷²¹ Bolk, ‘De verspreiding van het blondine en brunette type in ons land’ (1904) 921.

⁷²² zie noot 42.

⁷²³ Bolk, ‘De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling (1908) 160. In 1920 publiceerde hij nogmaals over de schedelmaten: ‘Over den index cephalicus en de absolute maten van het hoofd der bevolking van Nederland’. Hij had toen inmiddels de meetgegevens van bijna 10.000 mannenhoofden (*ibid.* 970).

⁷²⁴ Bolk, ‘De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling (1908) 180.

In ieder geval moesten we volgens Bolk beseffen dat de huidige situatie niet primair was. Het bewees hoezeer onze bevolking in samenstelling tot de merkwaardigste in Europa behoorde en om die reden het bestuderen meer dan waard was.⁷²⁵

De situatie in het noordoosten kon Bolk goed verklaren. Het was hem al eerder opgevallen dat er in het midden van het land en naar het noordoosten toe een derde ras was ingemengd, namelijk een type dat wel blond was, maar klein van postuur en brachycefaal.⁷²⁶ Aanvankelijk deed hij slechts de suggestie dat dit volksdeel verwant was met de Wenden, de Slavische bevolking uit het midden van de Noord-Duitse laagvlakte. Na grondiger studie, blijkbaar niet alleen naar het voorkomen van schedelvormen, maar ook van de vroegste geschiedenis van Nederland besloot Bolk dat deze kortschedelige blonde bevolking de nazaten waren van de Saksen.⁷²⁷ Zij waren met de Franken in de tijd van de volksverhuizingen Nederland vanuit het oosten binnengetrokken en hadden daarna langzaam hun gebied naar het noorden vergroot, ten koste van de Friezen. Over de dynamiek van dit proces zoals Bolk dat opvatte kom ik later nog te spreken. In ieder geval werd Bolks hypothese door de linguïstiek ondersteund: in Groningen sprak men inmiddels een Saksisch dialect, terwijl men er in de middeleeuwen nog Fries sprak. Het was een mooi voorbeeld hoe antropologie, linguïstiek en geschiedenis met elkaar overeenkwamen.

Er bleef een vraag over: behoorden die blonde Saksen nu tot het Germaanse ras of niet? Bolk meende van niet. De langschedeligheid was een te belangrijk criterium voor de bepaling hiervan. Hij hield vast aan zijn eerdere opvatting dat de Saksen verwant waren aan de Wenden in Duitsland.⁷²⁸

Dan wat betreft de toegenomen langschedeligheid in Zeeland. Bolk voerde aan dat de Friezen eertijds hun gebied hadden uitgebreid in zuidelijke richting langs de Noordzeekust. De langschedelige donkere kustbevolking van Zeeland moest worden opgevat als een mengvolk van deze Friezen en het oorspronkelijke Keltische type.

De combinatie van grootschalig onderzoek naar schedelvorm en pigmentatie deed Bolk nu besluiten dat het meest oorspronkelijke Friese type rond Katwijk woonde terwijl men het meest oorspronkelijke Alpine type tegenwoordig vond in midden Limburg.⁷²⁹

2.6 Seniliteit van mensenrassen

Zijn resultaten van het onderzoek naar de rassamenstelling van Nederland bezaten volgens Bolk niet alleen een fysisch antropologische waarde. Het zal inmiddels niet verbazen dat ze, “zooals trouwens elk anthropologisch onderzoek”⁷³⁰ ook een waarde voor de algemene biologie hadden. In zijn artikel ‘Tuberculose en ras’, het vervolg op het eerder besproken ‘Naar aanleiding der erfelijkheid van tuberculose’ besprak hij deze waarde. De inhoud ging nu niet over de mogelijke erfelijke gevoeligheid van bepaalde families voor deze ziekte, maar over het opvallende verschijnsel dat de vatbaarheid voor deze ziekte van ras tot ras verschilde. Zo kwam onder het brunette (Keltische) type TBC beduidend minder voor dan onder het blonde deel van de bevolking. Voor Bolk stond dit gegeven echter niet op zich. Recent onderzoek van Duitse antropologen zoals de

⁷²⁵ *ibid.* 172.

⁷²⁶ Bolk maakte hiervan voor het eerst melding in 1905 in het (later besproken) ‘Tuberculose en ras’.

⁷²⁷ Bolk, ‘De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling’ (1908) 184-185.

⁷²⁸ *ibid.* 185-186.

⁷²⁹ *ibid.* 182.

⁷³⁰ Bolk, ‘Tuberculose en ras’ (1905) 1092.

al genoemde Ammon,⁷³¹ had uitgewezen dat in Zuid-Duitsland het blonde langhoofdige ras in de loop der eeuwen een steeds kleiner deel van de bevolking was gaan uitmaken. De schedels uit middeleeuwse graven waren vrijwel uitsluitend langhoofdige en dus Germaans, terwijl de huidige bevolking in de zuidelijke Duitse landen vooral van het alpine ras was. Hun conclusie was daarmee dat dit laatste ras steeds meer gebied had veroverd op het Germaanse. De Nederlandse pendant van dit verschijnsel kwam al aan bod: in Groningen hadden de Saksen grondgebied ingenomen van de Friezen.

Volgens Bolk lag aan de verschillen in vatbaarheid voor tuberculose en veranderingen in samenstelling van de bevolking eenzelfde biologisch principe ten grondslag. De natuurwetten die golden in de strijd om het bestaan golden immers ook voor de mens. Niet slechts individuen van een soort concurreerden met elkaar, maar ook ondersoorten en rassen. Door de eeuwen heen kon het ene ras het andere verdringen. Maar welke biologische beginselen bepaalden die strijd om het bestaan in het voordeel van een bepaald individu, geslacht, ras of soort? Bolk noemde twee factoren. Ten eerste een grotere vruchtbaarheid. Bij de mensenrassen gold dit echter alleen nog voor natuurrassen, waarbij een groot aantal nakomelingen het voortbestaan van het ras garandeerde omdat het een overwicht aan brute kracht betekende. Voor de cultuurrassen in Europa speelde deze eigenschap geen rol meer. Het overwicht van het westen op de wereld had immers niets te maken met het aantal nakomelingen, want die namen hier overal af, althans bij de hogere klassen. Bolk verwees naar een verschijnsel dat door de eugenetica als een serieus toekomstig probleem gezien werd.

De tweede bepalende factor was volgens Bolk de intredende seniliteit van een ras. Om de rol van deze factor uit te leggen moest Bolk terug naar wat hij eerder besproken had in zijn eigen inaugurele rede (zie hoofdstuk 5). Bolk meende dat het individuele organisme niet de enige biologische eenheid was waaruit de organische natuur was opgebouwd. Er bestonden meerdere van die eenheden, elk van een hogere orde en opgebouwd uit de eenheden van een lagere orde. De cel was voor Bolk zowel fysiologisch als morfologisch de basiseenheid van het leven. Vervolgens kwam het individu,⁷³² dan het geslacht (in genealogische zin), het ras, de soort en uiteindelijk het geslacht in biologische zin (genus). Voor elk van deze eenheden golden dezelfde “wordings-, ontwikkelings-, en verwordingswetten.”⁷³³ Elk genus was ooit ontstaan uit een soort, en of een soort zelf een geslacht kon worden hing af van het “muteerend vermogen”⁷³⁴ Het ras was opgebouwd uit een aantal (genealogische) geslachten, die de voorvader van dit ras, de mutant, gemeen hadden.

Al deze biologische eenheden waren volgens Bolk onderworpen aan eenzelfde natuurwet, namelijk dat hun bestaansduur niet eeuwig was. Elke eenheid was slechts begiftigd met een bepaalde hoeveelheid levenspotentie en bewoog zich langs eenzelfde voorgeschreven lijn naar een eindpunt: diens “gepraedestineerde” levensgrens.⁷³⁵ Aan deze “natuurlijke dood” had Bolk eerder al twee lezingen gewijd.⁷³⁶ Bolks opvattingen in dit verband sloten aan bij zijn orthogenetische idee-

⁷³¹ *ibid.* 1094.

⁷³² Bolk is blijkbaar niet meer overtuigd van het segment als eenheid (zie hoofdstuk 5, paragraaf 2.3)

⁷³³ Bolk, ‘Tuberculose en ras’ (1905) 1095.

⁷³⁴ *ibid.*

⁷³⁵ *ibid.* 1097.

⁷³⁶ Bolk, ‘Over den natuurlijke dood’ (1903) en *idem*, ‘De beteekenis der bevruchting in verband met beschouwingen over den natuurlijke dood’ (1904).

en over de gedetermineerde van binnenuit werkende evolutie zoals die in het vorige hoofdstuk aan bod kwam.

Voor soorten en rassen gold net als voor het individu en de cel dat een initiële periode van ontwikkeling werd gevolgd door een periode van bloei en daarna een periode van verval - seniliteit - waarop de dood volgde. Bolk beseftte dat hij hiermee recht inging tegen de wetenschappers die meenden dat het uitsterven van soorten alleen aan uitwendige invloeden te wijten zou zijn. Niet dat deze externe invloeden geen rol speelden, maar Bolks grondopvatting was dat elke levens-eenheid sterven moest krachtens een in de aard van het leven zelf berustende eigenschap. In een van de lezingen over de “natuurlijke dood” legde hij aan de hand van de delingen bij de eencellige infusoriën uit waar dat aan lag. Volgens hem werd bij iedere celdeling het chromosoom niet precies in twee identieke helften gekliefd en verdeeld over de dochtercellen. Een nakomeling zou daarmee of te weinig materie van een bepaalde erfelijke eigenschap kunnen ontvangen, of juist te veel. Iedere nieuwe generatie ging zo steeds meer stukken erfelijk materiaal missen en dus minder optimaal functioneren. Uiteindelijk werd een drempelwaarde bereikt: het erfelijk materiaal was zo defect, dat de “correlatie der functies” staakte en de eencellige stierf.⁷³⁷ Iets dergelijks vond plaats bij “meercelligen” zoals de mens.

Het was overigens van belang in te zien dat niet iedere levenseenheid zich in dezelfde levensfase bevond. Logisch, omdat niet alle individuen van een soort, ras of cel met eenzelfde aantal generaties verwijderd waren van de stamvader, net zo min als broers van een vader allemaal even oud waren. In zijn ‘Naar aanleiding der erfelijkheid van tuberculose’ beschouwde Bolk dit verschijnsel als belangrijk argument voor het registreren van families in een “status biologicus”. Er moest onderscheid worden gemaakt tussen families die in involutie en zij die in evolutie verkeerden. In het eerste geval ging het dus om een geslacht in verval.⁷³⁸ Het was voor Bolk wel duidelijk dat de genoemde eindigheid van de levenseenheden nooit tot algehele vernietiging van het leven zou leiden, omdat elke eenheid in de bloeiperiode het vermogen had om nieuwe eenheden van dezelfde orde voort te brengen.

Ook rassen kenden dus een natuurlijk begrensde levensduur met een bloeiperiode en een fase van verval. In de bloei waren de leden van het ras vruchtbaar en veerkrachtig tegen invloeden van buiten. Het verval kondigde zich aan door de vermindering van beide eigenschappen. Juist families in verval waren het rijkst aan biologisch interessante verschijnselen. Ze waren vatbaarder voor ziekten, en hun vruchtbaarheid was uitgeput: er kwam vaak steriliteit of een laag geboorteaantal voor. Dergelijke families leenden zich goed voor onderzoek naar de vraag welke invloed kruising met een nieuw element (uit een ander ras) op de verlevendiging van de vruchtbaarheid had.⁷³⁹

⁷³⁷ Bolk, ‘De betekenis der bevruchting in verband met beschouwingen over den natuurlijken dood’ (1904) 134.

⁷³⁸ Bolk, ‘Naar aanleiding der erfelijkheid van tuberculose’ (1902) 1032.

⁷³⁹ *ibid.* Ook nu weer sneed Bolk met deze verklaring een kwestie aan (het verminderde reproductievermogen bij sommige groepen) die in het eugenetische debat aan de orde was. Ook verklaarde hij er de opkomende vrouwenemancipatie mee. De vrouw die weigerde moeder te worden trof geen blaam omdat het de stem van de natuur was, die in haar sprak: “[Z]ij kan niet willen, omdat zij oud geboren is, genaderd aan de natuurlijke levensgrens van haar geslacht.” De tijdens de bloei van het geslacht of ras zo overheersende drang om voort te planten, de kracht van het *germa*, was uitgeput - alleen het *soma*, het persoonlijke verstand, de rede maakte de beslissingen nog. “Wat zich hier voordoet onder den uitwendigen schijn van gemak- of genotzucht, heeft inderdaad een veel dieper biologische grond.” (Bolk, ‘Tuberculose en ras’ (1905) 1098).

Dat sommige rassen vatbaarder waren voor tuberculose dan andere had alles te maken met verval van het ras. Daarmee was ook de erfelijke aanleg voor de ziekte verklaard: een oud ras bestond per definitie uit oude geslachten. Ook de bestrijding van de ziekte moest in dit licht bezien worden. Tegen het verval van een ras viel immers niets te doen; men kon tijdelijk de symptomen van de ziekte bestrijden, maar de aangeboren dispositie van het individu, zijn geslacht en ras verdween er niet door.

Bolk besloot: het Germaanse ras, en dan vooral de Friese stam bevond zich in verval en verloor langzaam aan gebied ten gunste van krachtigere delen van de bevolking: de brachycefale donkerharige Kelt en de evenzo brachycefale blonde Saks. Ten opzichte van het alpine type was de Friese Germaan niet alleen vatbaarder voor tuberculose, ook kende het ras meer ouderdomsziekten. Bovendien, zo bleek uit een latere studie van Bolk, was de Fries gevoeliger voor gebitscariës dan de Kelt.⁷⁴⁰ Daarnaast had de Fries dus vooral aan gebied verloren ten opzichte van de Saks. Bolk: “In die vreedzame over eeuwen zich uitstreckende concurrentie” tussen Saks en Fries “zal een gering surplus aan vitale capaciteit, op den duur (...) beslissend zijn, een gering overwicht in de vruchtbaarheid bij een der stammen, of een weinig minder weerstand tegen ziekten bij de andere, zijn b.v. twee oorzaken, die op den duur van grooten invloed zullen zijn.”⁷⁴¹

2.7 Toename van de lichaamslengte: uiting van herstel van het Nederlandse volksorgaanisme

Na zijn studie naar pigment en schedelvorm ondernam Bolk tenslotte een onderzoek naar het derde basale raskenmerk: de lichaamslengte. Bolk had via het Centraal Bureau voor de Statistiek dat in 1899 was opgericht, de lengtematen van de mannelijke lotelingen uit de periode 1898-1907 opgevraagd en verkregen. Na het verwerken van die gegevens kon hij een aantal zaken concluderen: ten eerste, dat lichaamslengte bepaald werd door zowel uitwendige als inwendige factoren. Met de laatste bedoelde hij raskenmerken, met de eerste doelde hij op bodemgesteldheid en sociaal milieu. Maar Bolk was nog iets anders opgevallen. De lichaamslengte van de Nederlanders als geheel was vanaf 1858 toegenomen.⁷⁴² Wat was de oorzaak? Hoewel Nederland in die toename zeker niet uniek was, gold dat wel een extreme groei tussen 1858 en 1898. Bolk geloofde niet dat alleen uitwendige factoren zoals betere hygiëne en voeding, minder kinderarbeid en minder ziekten de oorzaken van de enorme groei waren. De werkelijke oorzaak moest volgens Bolk een biologisch karakter dragen.

Weer zocht hij de verklaring in de parallel met een andere ‘levenseenheid’, het individu. Bij een mens kwam een tijdelijke intense verhoging van de vitale energie ook voor, en wel in de herstelperiode na een uitputtende ziekte. Dit vermogen tot herstel was nog even onbegrijpelijk als het hieraan verwante vermogen tot regeneratie van defecten. Waarom werd de verhouding tussen opbouw en afbraak in het lichaam zo aangepast, dat er eerst een overmaat ontstond, waarna het evenwicht van voorheen weer werd gezocht? Van waaruit werd dit gecoördineerd?

Met een bevolking kon volgens Bolk iets soortgelijks aan de hand zijn. De Nederlanders waren waarschijnlijk al vanaf de 18^e eeuw tot 1860 als volk ziek geweest. Deze ‘ziekte’ uitte zich onder andere door een regelmatige vermindering van lichaamslengte. De spectaculaire toename van

⁷⁴⁰ Bolk, ‘Tandcaries en Pigmentatie’ (1912).

⁷⁴¹ Bolk, ‘De bevolking van Nederland in hare anthropologische samenstelling’ (1908) 184-185

⁷⁴² Bolk, ‘Over de toeneming in lichaamslengte der mannelijke bevolking van Nederland’ (1910) 657.

lichaamslengte na 1860 was een uiting van het herstel. Bolk benadrukte dat deze ziekte en het herstel letterlijk moesten worden opgevat. Hiermee verloor de snelle stijging haar abnormale karakter en werd het een fysiologisch verschijnsel.

Er waren volgens Bolk nog meer uitingen van de ziekte van het Nederlandse volk tot 1860, namelijk een culturele en economische apathie: de staat was bijna bankroet, de intellectuele elite beperkt. Pas aan het einde van de 19^e eeuw trad ook hierin een gunstige ommekeer op. “Die restauratie was een uiting van het volksorganisme zelf”.⁷⁴³ Bolk beschouwde de fysieke en geestelijke eigenschappen als onafscheidelijk.⁷⁴⁴ De ziekte en het latere herstel van beide waren dus ook beide de uiting van de fysiologie van ons volk als organisme. Bolk breidde zijn oude opvatting over de verschillende ‘eenheden’ van het leven dus met een categorie uit: het volk of volksgroep, “uit leden bestaand die onderling door verwantschap aan elkander verbonden zijn,” en te beschouwen als een min of meer scherp begrensde biologisch geheel, het organisme. Hieraan ontleende elk volk of volksgroep zijn eigen volksaard.⁷⁴⁵

Ook zijn openingsrede in het nieuwe anatomisch laboratorium op 7 juni 1909, al aan bod gekomen in de inleiding van dit proefschrift, sloot Bolk af met zijn persoonlijke overtuiging: “ons land, wat betreft de verbetering in de fysieke ontwikkeling der bevolking, gedurende de laatste decennien gaat aan de spits van de volkeren van Europa.”⁷⁴⁶ Zoals ook al in de inleiding gezegd, werd de bloei van de wetenschappen eveneens gezien als een uiting van de opleving van het Nederlandse volksorganisme en moet het besef van die opleving in verband gebracht worden met sterk groeiend nationalisme. Dat gold ook voor Bolk persoonlijk. Voorafgaand aan diezelfde rede stelde hij namelijk dat het niet alleen uit wetenschappelijke interesse, maar ook vanwege nationaal eergevoel was dat hij zich in de antropologie van het Nederlandse volk had verdiept.

Bolks nationalistische uitingen over het herstel van het Nederlandse volksorganisme zijn natuurlijk enigszins tegengesteld aan zijn latere (uit 1924 daterende) opvatting dat er bij het Nederlandse volk geen duidelijk ontwikkeld gevoel voor saamhorigheid bestond. In de inleiding van dit hoofdstuk is al gezegd dat Bolk zich hierbij baseerde op het samengesteld zijn van het Nederlandse volk uit (minimaal) twee verschillende rassen. Omdat deze zich nooit volledig en gelijkmatig met elkaar hadden vermengd waren er in de Nederlandse bevolking ook nog steeds twee duidelijk te onderscheiden geestelijke gaardheden te herkennen. Misschien zijn de twee opvattingen toch wel te verzoenen, want Bolk stelde in 1924 ook dat de alpine “mannen van de daad” en de Germaanse “mannen van het beleid” naar hun aard een aandeel hadden gehad in de geschiedenis van ons volk. Wellicht dus dat beide gaardheden ook hun aandeel hadden in het herstel van rond 1900/

2.8 Foetalisatie

Bolks foetalisatieprincipe zou uiteindelijk verklaren wat de oorzaak van het verschil tussen de mensenrassen zou zijn. De differentiatie had te maken met verschillen in activiteit van de endocriene organen, net zoals dat gold voor het verschil tussen mens en mensaap.⁷⁴⁷ De *Homo nordicus*,

⁷⁴³ *ibid.* 665.

⁷⁴⁴ *ibid.*

⁷⁴⁵ *ibid.* 666.

⁷⁴⁶ ‘Een nieuw Anatomisch Laboratorium’ *Algemeen Handelsblad* 7-6-1909 (voorblad).

⁷⁴⁷ Bolk was overigens niet de eerste die tot de overtuiging kwam dat het verschil in fysieke kenmerken tussen de rassen veroorzaakt werd door een verschil in de activiteit van de hormoonhuishouding. De Britse anatoom en an-

de Germaan, bleek van alle rassen het meest gefoetaliseerd. Zijn geringe pigmentatie gaf hierin de doorslag. De lichtgepigmenteerde brunette Kelt was al minder gefoetaliseerd. Vervolgens kwamen de nog meer gepigmenteerde maar nog steeds blanke rassen. Dan volgden de Aziatische rassen. Vooral hun oogleden bewezen dat ze minder gefoetaliseerd waren dan de blanke rassen. Deze waren namelijk in een toestand gefixeerd die weliswaar bij de foetus van mensapen van voorbijgaande aard was, maar toch later optrad in de ontwikkeling dan de vorm waarin de oogleden van de Europese mens gefixeerd waren.⁷⁴⁸ Het minst gefoetaliseerd waren tenslotte de donkere rassen uit Afrika, Nieuw Guinea en Australië.

Bolks foetalisatie- of retardatietheorie handhaafde dus de oude indelingen van hogere en lagere rassen, zoals we die ook bij Haeckel maar eigenlijk al veel eerder, bij Blumenbach en andere romantische natuuronderzoekers terugzagen. Het nieuwe was dat Bolk een verklaring voor het verschil in de inwendige biologische functies zocht.

Er bleef echter één kwestie over. Als de Germaan het meest gefoetaliseerd was en dus het meest ‘menselijk’, hoe was daarmee dan het feit in overeenstemming te brengen dat deze Germaan ook raciaal het meest kwetsbaar was vanwege de degeneratie die tot uiting kwam in vatbaarheid voor cariës en tuberculose? Mevr. A.J. van Bork-Feltkamp, die de geschiedenis van de Nederlandse antropologie tot 1938 in kaart bracht verzoende de twee tegenstrijdigheden door er op te wijzen dat met de toegenomen foetalisatie juist ook de toegenomen kwetsbaarheid van het Germaanse ras was ontstaan. Bolk liet zich over deze tegenstelling echter niet uit.

3. Bolks antropologische commissie - ook aandacht voor biochemische antropologie

Van Bork-Feltkamps overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse antropologie was in opdracht van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot stand gekomen, en wel specifiek de Commissie voor Fysisch Antropologisch Onderzoek van de Nederlandse Bevolking. Deze commissie werd in 1925 op voorstel van Bolk in zijn hoedanigheid van secretaris van de Koninklijke Akademie opgericht.⁷⁴⁹ Nog steeds overtuigd dat de rassamenstelling van de Nederlandse bevolking een van de meest interessante van Europa was, had Bolk ingezien dat zijn eigen onderzoeksresultaten nog te beperkt waren. Onderzoek op nog uitgebreidere schaal was noodzakelijk, maar was onmogelijk door één persoon uit te voeren.⁷⁵⁰

De commissie bestond uit vijf secties die samen werden voorgezeten door Bolk. Eén van de deelcommissies was bedoeld om het Nederlands antropologisch onderzoek uit het verleden in kaart te brengen. Het boek van Van Bork-Feltkamp was hiervan het voorlopig resultaat. Het was dus niet vreemd dat ze Bolk als een van de belangrijkste antropologen van het begin van de 20e eeuw beschouwde en een heel hoofdstuk aan hem besteedde.⁷⁵¹

tropoloog A. Keith (1866-1955) was de eerste die, in 1919 tot deze opvatting kwam. Voor Bolk sloot deze opvatting echter perfect aan bij zijn retardatie hypothese. Zie Bolk, ‘Over het ontstaan der menschenrassen’ (1927).

⁷⁴⁸ Bolk, ‘Over mongolenplooi en mongoloïde idiotie’ (1923).

⁷⁴⁹ Bolk was secretaris van de K.N.A.W. van 1920-1927. Volgens F.A.F.C. Went trad Bolk aan als secretaris in een voor de Akademie moeilijke periode. Er was een aanzienlijke schuld opgebouwd en de regering eiste dat met strenge maatregelen die schuld werd weggewerkt. Bolk slaagde hierin en wist er zelfs voor te zorgen dat er na de bezuinigingen nog wat geld overbleef, dat beschikbaar werd gesteld voor de oprichting van de antropologische commissie. Went, ‘Lodewijk Bolk’ (1930) 97.

⁷⁵⁰ Kleiweg de Zwaan, ‘Rede van den voorzitter (...) bij den aanvang van den cursus over “Nederland”’ (1930).

⁷⁵¹ Van Bork-Feltkamp, ‘Anthropological research in the Netherlands’ 131.

Van de overige vier deelcommissies richtten zich er drie ieder op een van de drie belangrijke -meetbare- raskenmerken: lichaamslengte, pigmentatie en schedelindex. Niet toevallig waren het ook de drie richtingen van antropologisch onderzoek die Bolk zelf beoefend had.

De vijfde deelcommissie was er één voor biochemisch onderzoek. Hoewel Bolk zelf geen onderzoek deed in deze richting, kan deze deelcommissie beschouwd worden als een product van zijn grote verwachtingen op het terrein van de 'biologische' benadering van de antropologie en de nieuwe biochemische methoden die hierin waren ontwikkeld. De Utrechtse Marianne van Herwerden, biologe en actieve voorvechtster van de eugenetica in Nederland was de drijvende kracht achter deze deelcommissie.

De eugenetici streefden in hun onderzoek naar de menselijke erfelijke eigenschappen een nuttig en ideëel doel na: de resultaten zouden leiden tot een vergroting van pathologische, maatschappelijke en antropologische inzichten.⁷⁵²

Het belangrijkste nieuwe inzicht dat de menselijke genetica voor de antropologie had gebracht was de ontdekking van de erfelijkheid van verschillende bloedgroepen.⁷⁵³ Het onderzoek waar- toe de biochemische deelcommissie onder leiding van Van Herwerden zich vooralsnog dan ook beperkte was die bloedgroepenbepaling. Tot aan haar dood in 1934 trachtte ze de verdeling van bloedgroepen in Nederland in kaart te brengen. Na haar dood werd haar werk voor de commissie voortgezet door H.J.T. Bijlmer. In februari 1930 tijdens een cursus over de antropologie van Nederland werden de eerste resultaten door Van Herwerden bekend gemaakt. Hoewel inmiddels bekend was geworden dat er geen duidelijke samenhang was tussen ras en bloedgroep was volgens Van Herwerden het onderzoek toch zeer waardevol. Als onderscheidingskenmerk bleef de bloedgroep zijn waarde houden vooral ook omdat ze niet door milieuomstandigheden kon worden beïnvloed.⁷⁵⁴

3.1 Constitutielear

Naast de constatering dat de bloedgroep wel een zuiver erfelijk kenmerk was, maar lastig als raskenmerk op te vatten, kwam men geleidelijk ook tot het inzicht dat de invloed van uitwendige (of beter: niet genetische) factoren bij het ontstaan van andere raskenmerken, zoals de gebruikelijke schedelvorm, pigmentatie en lichaamslengte groter moest zijn. Zoals we al zagen erkende ook Bolk al dat bodemgesteldheid en economische voorspoed een grote rol speelden bij de lichaamslengte van de Nederlanders. Daarom was het volgens Van Herwerden ook noodzakelijk

⁷⁵² Van Herwerden, 'Erfelijkheidsverschijnselen bij den mensch en eugenetica'(1924) 719-720. Op pathologisch gebied was inmiddels bekend dat bij de vatbaarheid voor tuberculose een erfelijke factor meespeelde. Maatschappelijke inzichten hadden o.a. betrekking op inteelt en bastaardering van verschillende rassen. De wetten van Mendel hadden meer helderheid verschaft over het waarom van het gevaar van huwelijken tussen verwanten. Het vergrootte de kans op homozygote nakomelingen en daarmee overerving van nadelige eigenschappen. Andersom was de bastaardering tussen verschillende rassen aldus eugenetici zoals Van Herwerden eveneens problematisch. Deze bastaardering zorgde juist voor een te sterke heterogeniteit in eigenschappen, een 'wir-war van genen', die zich soms uitte in onevenwichtigheid in de verhoudingen tussen lichaam en geest. Omdat een eigenschap meestal bepaald werd door meerdere genen en vaak in graduele intensiteit, trad er niet zo zeer splitsing van erfactoren op, maar was de bastaard een soort polyhybride, die in uiterlijk het midden hield tussen beide ouders. Vandaar, zo stelde ze, was het voorkomen van een 'zuiver' negertype bij mulatten erg zeldzaam. Toch kon dit type ook zonder vermenging met 'zuiver negerbloed', wel weer zomaar verschijnen. Dit leidde tot verdachtmaking van de moeder en daarmee tot sociale schade voor het slachtoffer.

⁷⁵³ Daarnaast was de erfelijkheid van bloedgroepen en de mogelijkheid van de bepaling hiervan door het agglutinatiesverschijnsel van medische waarde, vanwege het nut bij bloedtransfusies.

⁷⁵⁴ Van Herwerden, 'De verhouding der bloedgroepen in Nederland' (1930) 286.

dat ten behoeve van de eugenetica antropologen met vooral een biologisch genetische inslag niet alleen de erfelijke factoren van onze bevolking onderzochten, maar daarnaast ook de uitwendige omstandigheden.⁷⁵⁵

Ook A.J.P van den Broek, net als zijn leermeester Bolk zeer geïnteresseerd in antropologische kwesties, was overtuigd dat er gevaar school in de rasbepaling en indeling, gebaseerd op klassieke antropometrische methoden: “[M]en kan terecht de vrees hebben dat bij hem, bij wien praktisch schier nooit van eene raszuiverheid gesproken kan worden, bij wien het aantal kenmerken zoo buitengewoon groot is, waar wij nog bijna in het geheel niet weten wat genotypisch, wat phänotypisch is (...) bij wien nog allerminst zekerheid bestaat dat de samenvoeging bij verschillende rassen een zelfde is, ooit langs dezen weg een definitief resultaat ware te bereiken.”⁷⁵⁶ Van den Broek pleitte daarom voor een grotere rol van een ‘nieuwe’ richting van de antropologie, de constitutieer.

Het begrip constitutie kwam oorspronkelijk uit de geneeskunde en werd gedefinieerd als: “De som van alle eigenschappen van den mensch, lichamelijke en geestelijke, waardoor de wijze bepaald wordt, waarop zijn organisme functioneert en op uitwendige invloeden reageert – onverschillig of die eigenschappen inhaerent zijn aan het kiemplasma dan wel tijdens het leven worden verkregen.”⁷⁵⁷

De inherente eigenschappen samen werden aangeduid als het genotype. De medici waren al tot inzicht gekomen dat genetische factoren direct ten grondslag lagen aan veel ziekten. Maar ook langs meer indirecte weg konden ze verantwoordelijk zijn voor een zwakke constitutie en daarmee bijdragen aan het daadwerkelijk optreden van een ziekte.⁷⁵⁸ Dit maakte kwesties over normale en pathologische constitutie tot belangwekkend onderzoek, iets waarvan Bolk dus ook al overtuigd was.

Aan de andere kant hield het begrip constitutie rekening met het feit dat er meer dan alleen genetische factoren een rol speelden bij het normaal of ziekelijk functioneren van het lichaam. De juistheid hiervan bewezen een aantal aandoeningen die hun oorsprong hadden in een gestoorde hormoonhuishouding.⁷⁵⁹ Volgens Van den Broek hadden uitwendige factoren als klimaat ook langs de weg van de hormoonhuishouding de verschillende rassen beïnvloed en zo voor raciale aanpassingen gezorgd.⁷⁶⁰ Voor Van den Broek was het duidelijk dat de constitutieer in antropologische zin meer dan de oude antropologische methoden rekening hield met de invloed van de biologie van het lichaam op het ontstaan van de lichaamsvorm en daarmee met de rol die biologische criteria speelden bij het bepalen van rasverwantschap.

⁷⁵⁵ Van Herwerden, ‘Erfelijkheidsverschijnselen bij den mensch en eugenetica’ (1924) 721.

⁷⁵⁶ Van den Broek, ‘De normale gestalte van den mensch’ (1923/1924) 78.

⁷⁵⁷ Van Herwerden, *Erfelijkheid bij den Mensch en Eugenetik* (1926) 115. Haar definitie is geciteerd uit de oratie van A.A. Hijmans van den Bergh, hoogleraar inwendige geneeskunde in Utrecht van 1919 tot 1938.

⁷⁵⁸ Van Herwerden, ‘Erfelijkheidsverschijnselen bij den mensch en eugenetica’ (1924) 712-713

⁷⁵⁹ Van Herwerden gaf als voorbeelden acromegalie en reuzengroei ten gevolge van een tumor van de hypofyse en het verblijf in de tropen van iemand die daar erfelijk de aanpassing voor miste. In het geval van de reuzengroei zorgt de tumor voor een overproductie van groeihormoon. Een ander voorbeeld werd door Van den Broek genoemd (‘De normale gestalte van den mensch’ (1923/1924) 80), nl. het cretinisme: dwerggroei en retardatie ten gevolge van een tekort aan schildklierhormoon. Volgens Van den Broek toonde dit goed hoe bepalend de endocriene organen voor de normale gestaltevorming waren.

⁷⁶⁰ Van den Broek, ‘De normale gestalte van den mensch’ (1923/1924) 86.

4. Bolks antropologische leerlingen

Zoals zijn opmerkingen over de constitutionele aantonen, deelde Bolks eerste leerling Van den Broek de overtuiging dat de antropologie opgevat moest worden als een biologische wetenschap. Desondanks zou Van den Broeks antropologisch onderzoek strikt beperkt blijven tot de klassieke schedelmeting en lengtebepaling.

Van den Broek richtte zich overigens pas op de antropologie nadat hij al als hoogleraar in Utrecht was benoemd. Zijn eerste studies betroffen de – weinig bekende – antropologie van de papua's. Aanleiding voor deze studies was de expeditie van Hendrik Albert Lorentz van 1909-1910 naar Nieuw Guinea, waarvan Van den Broek een aanzienlijk aantal schedels werd toegezonden.⁷⁶¹ In 1925 werd hem de leiding toevertrouwd van de deelcommissie voor lichaamslengte van Bolks Anthropologische Commissie. In 1927 publiceerde hij naar aanleiding van het onderzoek een stuk over de voortdurende toename van de lichaamslengte van de Nederlandse bevolking.⁷⁶²

Uiteindelijk richtte hij zich echter vooral op de prehistorische mens. Zo verscheen in 1926 een boekje voor ontwikkelde leken met de titel *Praehistorie van den Mensch*, dat in 1936 werd opgevolgd door *Oudste geschiedenis van den mensch*. In 1947 verscheen bovendien het werk *De dageraad der menscheid*.

Van den Broek was niet de enige leerling van Bolk bij wie zich een interesse in antropologische vraagstukken ontwikkelde. Uit de inleiding bleek al dat ook Barge op het gebied van de antropologie faam opbouwde, en ook de laatste van de drie prosectoren die het tot hoogleraar brachten, W.A. Mijsberg, deelde de interesse.

Ook Mijsberg richtte zich pas op de antropologie nadat hij het prosectorschap bij Bolk verruild had voor het (hoog)leraarschap aan de STOVIA/Geneeskundige Hogeschool in Batavia. Deze keuze was deels het gevolg van zijn leeropdracht - Mijsberg was hoogleraar in de anatomie, embryologie en antropologie. Daarnaast zal de keuze te maken hebben gehad met de veel betere omstandigheden om antropologisch onderzoek te doen. Zoals al gezegd (Hoofdstuk 4 paragraaf 5.3) trof hij bij aankomst in Batavia geen middelen voor embryologisch onderzoek en slechts zeer gebrekkig materiaal voor vergelijkend anatomische studies.⁷⁶³ Voor het doen van antropologisch onderzoek wist hij snel voldoende materiaal te vergaren, en wel op de snijzaal. De lichamen en andere menselijke resten waarmee het onderwijs werd gegeven waren immers van inheemse herkomst.⁷⁶⁴ Daarbij konden ook zijn (inheemse) studenten als onderzoeksobject dienst doen: in een studie naar de lichaamslengte van de bewoners van Java mat hij zo'n 70 van zijn eigen leerlingen op.⁷⁶⁵

⁷⁶¹ Van den Broek, 'Dwergstammen in zuid Nieuw-Guinea' (1911); idem, 'Über Pygmäen in Niederländisch-Süd-Neu-Guinea' (1913); idem, 'Über die Regio pterica am menschlichen Schädel auf Grund von Untersuchungen an Papuaschädeln' (1917); Zie ook: Kleiweg de Zwaan, 'A.J.P. van den Broek, *Untersuchungen an Schädeln aus Niederländisch Süd-West-Neu-Guinea*' & 'idem, *Zur Anthropologie des Bergstammes Pëschëm im Innern von Niederländisch-Neu-Guinea*.' [boek aankondiging] (1915).

⁷⁶² Zie Van Bork Feltkamp, 'Anthropological research in the Netherlands' 131.

⁷⁶³ Brief Mijsberg aan Ariëns Kappers, 25-1-1927. Archief C.U. Ariëns Kappers, NIN-KNAW.

⁷⁶⁴ In een brief aan C.U. Ariëns Kappers schrijft hij dan ook dat hij de skeletresten van snijzaal juist zo waardevol waren omdat hiervan naast ras ook geslacht en leeftijd bekend waren (Brief Mijsberg aan Ariëns Kappers 1-9-1931. Archief C.U. Ariëns Kappers, NIN-KNAW).

⁷⁶⁵ Mijsberg, 'Lichaamslengte als anthropologisch kenmerk' (1939).

Naast de antropologie van de bevolking van Indië raakte hij net als Van den Broek geïnteresseerd in de paleoantropologie, en bovendien in statistiek en antropogenetica. Mijsbergs expertise op antropologisch gebied groeide snel en in 1930 werd hij benoemd tot adviseur voor de antropologie van de oudheidkundige dienst van Nederlands-Indië. Vanaf zijn terugkeer in Nederland richtte Mijsberg zich steeds meer op de antropogenetica. Als opvolger van Van den Broek in Utrecht breidde hij het lab vanaf 1948 uit met een antropologische afdeling. Daarnaast was hij betrokken bij de oprichting van de Nederlandse Antropogenetische Vereniging in 1949.⁷⁶⁶

Hoewel Van den Broek en Mijsberg zich beiden pas in antropologische vraagstukken verdiepten na hun benoeming tot hoogleraar, is wel aannemelijk dat de basis voor deze interesse ontstond tijdens hun prosectorship bij Bolk. Ze hadden immers alle mogelijkheid zich tot in detail op de hoogte te stellen van Bolks antropologische vorderingen en inzichten.

Voorts is het ook aannemelijk dat Arie de Froe, die maar een jaar als assistent bij Bolk gewerkt had, en C.U. Ariëns Kappers, als directeur van het Herseninstituut meer dan 20 jaar Bolks 'buurman', onder zijn invloed zich op antropologisch terrein begaven. De Froe startte een aantal opgravingen op Schokland en deed metingen aan de gevonden grafresten. Daarnaast was hij betrokken bij het onderzoek naar de bevolking van de Zuiderzeepolders.⁷⁶⁷ Ariëns Kappers richtte zich met name op het vergelijkend onderzoek naar breinen van uiteenlopende volkeren. In de -geringe - verschillen in vorm van hersenkwabjes in combinatie met schedelvormen probeerde hij raskenmerken te ontdekken.

Van de Bolkleerlingen was alleen bij Barge de interesse in antropologie daadwerkelijk te herleiden tot onderzoek dat hij bij Bolk had uitgevoerd. Hij promoveerde in 1912 op een proefschrift over Friese en Marker schedels.⁷⁶⁸

4.1 Barge - expert in rassenleer

Barge was zonder twijfel op het gebied van de antropologie Bolks belangrijkste leerling. Veel van wat Barge vond of schreef is te herleiden tot opvattingen van Bolk. In zijn bijdrage aan de antropologische cursus in 1924, legde Barge in navolging van zijn leermeester nog eens uit dat er een verschil was tussen een ras en een volk.⁷⁶⁹ Bolk beschouwde het begrip volk als etnologisch,⁷⁷⁰ Barge als staatkundig. 'Ras' was een antropologische term. Bij een volk bestond de onderlinge verbondenheid niet uit erfelijke vormeigenschappen, maar uit een gemeenschappelijke taal, beschavingsvorm, geschiedenis, economische belangen en bovenal gemeenschappelijke staatsinrichting en landsgrenzen.

Een ras kon zich uitstrekken over veel verschillende volken: de Nederlandse bevolking bestond uit het Teutoonse ras, het Keltische en waarschijnlijk ook nog elementen van andere herkomst, sprak Barge Bolk na. En die rassen vond men ook in grote delen van de rest van Europa. Dus: het Nederlandsche 'ras' bestond niet, er bestond alleen een Nederlands 'volk' samengesteld uit verschillende rassen. En deze rassen, ook hierin sprak de overtuiging van Bolk door, hadden el-

⁷⁶⁶ Zie Van den Broek, 'In memoriam W.A. Mijsberg 1893-1958' (1958).

⁷⁶⁷ Zie hiervoor o.a. Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht* 119-123.

⁷⁶⁸ Barge, *Friesche en Marker schedels* (1912). Zie ook hoofdstuk 4 paragraaf 3.7.

⁷⁶⁹ Zie voor die cursus paragraaf 6.1.

⁷⁷⁰ Zie voor Bolks opmerkingen over het joodse volk en ras: Bolk, 'Tuberculose en ras' [ingezonden] (1905) 1296.

kaar ooit op één bodem ontmoet, waarschijnlijk hardnekkig bestreden, en zich ten slotte met elkaar vermengd.⁷⁷¹

Barge werd in de loop van de jaren 1930 steeds meer beschouwd als een expert op het gebied van het rassenleer. Over zijn opvattingen, vooral in relatie tot het opkomend nazisme is reeds het een en ander geschreven.⁷⁷² Barge gaf lezingen over dit onderwerp en leverde daarnaast een belangrijke bijdrage aan het door Steinmetz geschreven *De rassen der menschheid. Wording, strijd en toekomst*, dat verscheen in 1938. In zijn bijdrage kantte Barge zich fel tegen allerlei nationalistische interpretaties en theorieën waarin een relatie gelegd werd tussen ras en geest en besprak hij zijn opvattingen over het al dan niet bestaan van een joods ras vanwege de nationaal-socialistische ontwikkelingen in Duitsland.

Uiteindelijk zou Barge vooral bekend worden vanwege zijn zogenaamde ‘rassencolleges’ aan het begin van de Duitse bezetting. Als daad van verzet tegen het gedwongen ontslag van joodse medewerkers op de universiteit door het Nazi-regime hield hij op 26 november 1940 in plaats van het aangekondigde gebruikelijke college anatomie een verhaal waarin hij zowel het bestaan van het Duitse ras als het joodse ras ontkende. Net zomin als het Nederlandse volk pur sang Germaans was gold dat voor het Duitse.⁷⁷³ Barges opvattingen over het onderscheid tussen het (Duitse, Nederlandse of joodse) volk en ras die in zijn rassencollege’s, lezingen en zijn bijdrage aan *De rassen der menschheid* naar voren kwamen, waren trouwens nauwelijks gewijzigd sinds zijn bijdrage aan de antropologische cursus uit 1924.

Barge’s expertise op het gebied van de rassenleer was feitelijk strikt theoretisch. Sinds 1912 had hij zelf geen antropologisch onderzoek gedaan, of actief nieuwe meetgegevens verzameld. Zijn theoretische antropologische bespiegelingen passen bij het beeld van Barge als theoreticus en begenadigd spreker en schrijver over vraagstukken op het raakvlak van biologie en (holistische) filosofie, zoals in het vorige hoofdstuk besproken. Dat Barge meer dan Bolks andere leerlingen uiteindelijk naam maakte als deskundige op het gebied van de antropologie heeft dan ook niet zozeer met zijn antropologische kennis te maken, maar eerder met het feit dat hij zich meer dan de anderen in culturele kringen begaf en beseftte dat “het hedendaagsch rassenvraagstuk” niet meer een probleem was “waaraan in de stilte van het laboratorium wordt gewerkt door rustige van het felle rumoer daarbuiten niet beroerde geleerden.”⁷⁷⁴

4.2 Overeenkomsten tussen Bolk en zijn leerlingen

Verschillende aspecten van het antropologisch onderzoek van Bolk zijn dus terug te vinden bij zijn leerlingen. De belangrijkste hiervan hebben niet zozeer met inhoud maar juist met methode en perspectief te maken. De opvatting dat de antropologie een biologische wetenschap is en veel minder raakvlakken heeft met volkenkunde, archeologie of filologie is bij alle leerlingen van Bolk terug te vinden. Bij Mijsberg in de vorm van de antropogenetica, bij Van den Broek in zijn nadruk op het (zij het theoretische) belang van de constitutieleer, waarbij de normale constitutie

⁷⁷¹ Barge, ‘De methoden der physische anthropologie’ (1924) 659.

⁷⁷² zie Hendriksen en Hijmans, ‘De “rassencolleges” van Barge, een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit’; en Van Vree, ‘Ras, volk en cultuur’; Mok, ‘Een beladen erfenis’.

⁷⁷³ Hendriksen en Hijmans, ‘De “rassencolleges” van Barge, een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit’ 199.

⁷⁷⁴ Afkomstig uit notities van lezingen van Barge uit de jaren 1930; geciteerd uit: Hendriksen en Hijmans, ‘De “rassencolleges” van Barge, een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit’ 209.

van het individu het beste uitgangspunt was voor antropologisch onderzoek. Bij Barge lijkt deze biologische basis minder nadrukkelijk, maar ze schemert door in de genoemde scheiding tussen ‘volk’ en ‘ras’. Duidelijker blijkt ze uit zijn opvatting dat het in theorie alleen mogelijk was een natuurlijke rasindeling te maken aan de hand van een volledig lichamelijk onderzoek van individuele lichamen en door de resultaten hiervan met elkaar te vergelijken, waarbij “zooveel mogelijk het geheel, de combinatie van alle kenmerken het uitgangspunt der beschouwingen zijn moet”.⁷⁷⁵ Deze opvatting sloot niet alleen aan bij Van den Broeks harmonieuze constitutie, maar ook bij zijn eigen holistische wetenschapsopvatting zoals die in hoofdstuk 5 aan bod kwam. Barge besefte dat het in de praktijk onmogelijk was om individuele lichamen volledig op eventuele raskenmerken te onderzoeken en daarnaast het massaonderzoek te doen waarop de antropologie in Barge’s ogen toch wel gegrondvest was. Daarmee koos hij wat betreft onderzoeksmethoden een middenweg tussen de ideale theoretische situatie en de weerbarstigheid van de onderzoekspraktijk. Ook hierin zijn parallellen met Van den Broek en Bolk, voor wie de biologische basis eveneens theorie bleef, terwijl in de praktijk hun onderzoek zich beperkte tot al dan niet grootschalige schedelmeting, lengtebepaling en pigmentinventarisatie. Bolk pleitte voor een *status biologicus*, maar legde er van geen mens één aan.

Een tweede overeenkomst tussen Bolk en zijn leerlingen wat betreft de antropologische methoden is dat ook zij hun onderzoek (als daarvan al sprake was) vooral binnen de muren van hun laboratorium uitvoerden. Schedels en meetresultaten werden Van den Broek toegezonden, Mijsberg nam zijn eigen snijzaalmateriaal en leerlingen als basis.

5. Anatomen en het antropologisch onderwijs

Hoewel Bolks interesse in antropologische kwesties dus op een of andere manier vroeg of laat werd overgenomen door zijn leerlingen Van den Broek, Barge en Mijsberg, zodat rond 1920 de anatomen aan drie van de vier Nederlandse universiteiten zich wetenschappelijk in de antropologie hadden gespecialiseerd, kwam deze interesse maar mondjesmaat terug in hun onderwijs.

Bolk, die zoals al eerder gezegd de kwesties die hem in zijn onderzoek bezighielden regelmatig in zijn colleges verwerkte, gaf in de cursus 1901-1902 zijn eerste lessen in de antropologie. Hij had een college gegeven over de schedelcapaciteit naar aanleiding van zijn studie naar het verband tussen schedelinhoud en –vorm.⁷⁷⁶ Van 1904 tot en met 1921 zou hij, te oordelen naar de *Series Lectionem*, structureel ieder cursusjaar een uur fysische antropologie per week hebben gegeven. Feitelijk had Bolk in die periode maar in zes cursusjaren dergelijke colleges gegeven. In de helft hiervan behandelde hij de antropologie van Nederland, “opgehelderd door kaarten en projecties”⁷⁷⁷, in de andere helft de prehistorische mensenrassen en de menselijke evolutie – allicht kwam hierbij zijn foetalisatietheorie-in-wording aan bod. Toch had Bolk een ander doel met zijn antropologische colleges dan met die over de anatomie. De antropologische lessen dienden slechts “om mede te werken aan [de] (...) algemeene ontwikkeling” van zijn studenten.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵ Barge, ‘De methoden der physische anthropologie’ (1924) 660.

⁷⁷⁶ *Amsterdamsche studenten Almanak voor 1903-1904* 278.

⁷⁷⁷ *Amsterdamsche studenten Almanak voor 1911* 110.

⁷⁷⁸ *Amsterdamsche studenten Almanak voor 1910* 83-84.

Het beroemde rassencollege dat Barge op 26 november 1940 gaf was het slotcollege van een serie van twaalf lessen over fysische antropologie. Deze lessen waren niet verplicht.⁷⁷⁹ Ook Barge gaf echter niet structureel onderwijs in de antropologie. Alleen wanneer er tijd (over) was gaf hij een serie colleges over het onderwerp.⁷⁸⁰ De lessen van Barge over antropologie dienden net als die van Bolk vooral de algemene ontwikkeling. De rassencolleges uit 1940 werden druk bezocht, net als eerder Bolks colleges over antropologie en prehistorie.⁷⁸¹

De enige anatoom bij wie antropologie wel structureel in het onderwijs aan bod moest komen, omdat het tot zijn officiële leeropdracht behoorde, was Mijsberg. Maar of hij daadwerkelijk meer tijd dan bijvoorbeeld Bolk of Barge aan de antropologie besteedde is de vraag. In ieder geval was in de raciale lappendeken van Nederlands-Indië enige kennis over de fysiek zo verschillende rassen niet overbodig voor aanstaande inlandse medici.

Omdat voor Nederlandse artsen deze kennis minder urgent was, tenzij ze eventueel zouden overwegen zich in Nederlands-Indië te vestigen,⁷⁸² moeten de antropologische lessen van Barge, Van den Broek en Bolk vooral worden opgevat als een soort wetenschappelijk intermezzo. Allicht hielden de anatomen scherp voor ogen dat wetenschappelijke informatie, van welke soort en hoe interessant ook, nooit het hoofddoel van de anatomische lessen mocht overschaduwen: kennis van de menselijke bouw ten bate van de geneeskundige opleiding.

Dat de antropologie door de andere medici aan de universiteit in het reguliere medische curriculum nauwelijks van betekenis werd geacht, tonen de benoemingsprocedures van Barge en Van den Broek. De inhoud van Barges proefschrift telde niet mee bij de keuze voor hem. De Leidse medische faculteit vond het alleen belangrijk dat dit proefschrift, net als andere publicaties, toonde dat Barge wetenschappelijk voldoende kaliber had. Nog belangrijker vonden ze overigens zijn onderwijskwaliteiten. Iets dergelijks was het geval bij de benoeming van Van den Broek. De keuze viel vooral op hem omdat hij als docent anatomie “volledig rijp” was. Zijn onderzoek was in zoverre belangrijk dat het tenminste ook op het gebied van de anatomie was. Van een van zijn tegenkandidaten, J.H.F. Kohlbrugge, die niet onverdienstelijk gepubliceerd had op het gebied van zowel anatomie, embryologie als antropologie, vreesde men dat hij zich als anatoom niet zou weten te beperken tot dat waar men Van den Broek bij uitstek geschikt voor achtte: het ontleedkundig onderwijs. Antropologie bleek in zijn geval dus niet een voordeel maar een nadeel.⁷⁸³

Het lijkt er dus op dat de anatomen heel duidelijk beseften dat de antropologie nooit ten koste mocht gaan van de anatomie. Door zich vooral te beperken tot het antropologisch onderzoek, voorkwamen ze dat ze anders werden gezien dan als anatoom.

⁷⁷⁹ Hendriksen en Hijmans, ‘De “rassencolleges” van Barge, een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit’ 203.

⁷⁸⁰ Barge, ‘University of Leiden department of anatomy’.

⁷⁸¹ Zie Hendriksen en Hijmans, ‘De “rassencolleges” van Barge, een leemte in de geschiedenis van de Leidse universiteit’ en voor Bolk o.a.: *Amsterdamsche studenten Almanak voor 1910* 83: “t valt te betreuren, dat Prof. de tijd ontbrak ‘t onderwerp, waar velen belang in stelden, af te handelen.”

⁷⁸² Zie voor discussie hierover paragraaf 7.1.

⁷⁸³ Uiteindelijk zou Kohlbrugge, die in 1913 in Utrecht tot buitengewoon hoogleraar in de etnologie werd benoemd vanaf dat jaar ook lessen in de antropologie gaan geven (zie *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Utrecht 1912/1913*, Series Lectionem voor 1913/1914).

6. J.P. Kleiweg de Zwaan: de eerste hoogleraar in de antropologie in Nederland

In 1919 werd Johan Pieter Kleiweg de Zwaan namens het Koloniaal Instituut te Amsterdam benoemd tot bijzonder hoogleraar in de antropologie en geneeskunde van de inlandse bevolking in de Nederlandse Koloniën.⁷⁸⁴ Met deze benoeming was het eerste en voorlopig enige hoogleraarschap in de antropologie in Nederland een feit.

Kleiweg de Zwaan (1875-1971) had van 1897 tot 1903 geneeskunde gestudeerd in Amsterdam en daarna enige tijd in Parijs en Berlijn. In 1906 maakte hij zijn eerste onderzoeksreis. Hij ging mee met een Duitse expeditie van professor A. Maass uit Berlijn om op midden Sumatra antropologisch en etnologisch onderzoek te verrichten. Daarna reisde hij door naar Java, Japan en Brits-Indië.⁷⁸⁵ Terug in Nederland promoveerde hij in 1908 bij Bolk cum laude op het proefschrift *Bijdrage tot de antropologie der Menangkabau-Maleiers*, gebaseerd op resultaten verkregen tijdens de expeditie. In 1909 werd hij toegelaten als privaatdocent in de medische cultuurgeschiedenis, maar hij gaf geen lessen omdat hij in 1910 weer vertrok naar Nederlands-Indië, nu op een beurs van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Hij bestudeerde de inwoners van het eiland Nias, en maakte een groot aantal gipsafgietsel van hun gezichten. De resultaten van dit onderzoek, zowel de publicaties als de gezichtsmaskers zelf, werden beschouwd als belangrijke bijdragen tot de antropologie van de Indische archipel en vestigden Kleiwegs naam als antropoloog.

In 1912 keerde hij terug naar Nederland en begon nu daadwerkelijk zijn lessen als privaatdocent. In 1915 werd hij aangesteld als stafid bij het Koloniaal Instituut, nadat J.C. van Eerde, de eerste directeur van de afdeling Volkenkunde van het Instituut het bestuur overtuigd had van de noodzaak van een specialist in de antropologie. Vier jaar later volgde zijn benoeming tot bijzonder hoogleraar aan de medische faculteit. In juli 1924 werd hij daarnaast benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de prehistorie en antropologie, aan de faculteit letteren en wijsbegeerte, hoewel hij hiervoor pas vanaf 1928 salaris van de universiteit ontving. Tot die tijd werd hij betaald door het Koloniaal Instituut, waar hij inmiddels hoofd van de subafdeling voor fysische antropologie was geworden. Na 1927 bleef hij aan het Instituut verbonden als honorair medewerker. In 1933 werd zijn buitengewoon hoogleraarschap omgezet in een gewoon professoraat. In 1939 tenslotte, nam hij ontslag als gewoon hoogleraar aan de faculteit letteren, en tevens als bijzonder hoogleraar aan de medische faculteit. Hij bleef echter als honorair medewerker verbonden aan het Koloniaal Instituut.

⁷⁸⁴ Het Koloniaal Instituut in Amsterdam werd in 1910 opgericht als een landelijk instituut voor de kennis op het gebied van de Nederlandse Koloniën. Die kennis strekte zich uit van wetenschappen als volkenkunde en geografie tot aan geneeskunde (zoals tropische hygiëne) en handelskennis van allerlei tropische producten. De verschillende disciplines waren verspreid over aparte afdelingen. De afdeling voor Handel en die voor Volkenkunde bezaten hun eigen museum. De collecties van het volkenkundig museum waren gebaseerd op het in Haarlem in 1864 opgerichte Koloniaal Museum en het Etnografisch Museum van Artis.

Zie voor het bijzonder hoogleraarschap: Knegtmans, *Professoren van de stad* 284-286. In 1916 trad de eerste bijzonder hoogleraar namens het Koloniaal Instituut toe tot de Amsterdamse Universiteit: J.J. van Loghem werd benoemd tot hoogleraar in de tropische hygiëne. Daarna werd een leerstoel in de koloniale volkenkunde ingesteld, waarvoor het Koloniaal Instituut J.C. van Eerde voordroeg.

⁷⁸⁵ Bijlage (krantenknipsel) bij brief B en W Amsterdam aan curatoren UvA 12-4-1932. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1932 nr. 60; GAA 279: 172.

6.1 Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie en de Anthropologische Cursus

In augustus 1920 kreeg Kleiweg de Zwaan van de Amsterdamse Universiteit het verzoek om haar te vertegenwoordigen op de oprichtingsvergadering van het *Institut international d'Anthropologie* in Parijs. Hiermee bleek hij de enige afgevaardigde uit Nederland.⁷⁸⁶

De oprichting van een dergelijk instituut had een vergelijkbaar doel als eertijds de keten van herseninstituten: het groeperen, coördineren en vooral centraliseren van het antropologisch onderzoek in ruime zin. Hoe ruim blijkt uit de vier secties waarin de onderzoekers op het congres werden onderverdeeld. Een voor morfologische en functionele antropologie, een tweede voor prehistorische antropologie en vergelijkende ethnografie, dan een sectie voor ethnologie en ethnogenie en tenslotte één voor psycho-sociologie, vergelijkende ethnologie, godsdienst, folklore, criminologie en eugenetica.

Een van de besluiten die het instituut nam was dat het de regeringen van de deelnemende landen zou voorstellen om de universiteiten op te dragen een geregelde cursus in de antropologie te organiseren en daarnaast een elementaire cursus in de fysische antropologie tot een verplicht onderdeel te maken van het doctoraal in de natuurwetenschappen en geneeskunde. Bovendien zou het instituut niet alleen een hoofdbureau moeten hebben waar alle antropologische kennis werd gebundeld, ieder deelnemend land zou tevens een eigen nationaal bureau voor antropologie moeten krijgen.

In 1922 werd dan ook het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie opgericht, onder voorzitterschap van Kleiweg de Zwaan. Daarnaast maakten Barge en Van den Broek en de historicus Boeke deel uit van dat eerste bestuur. Barge was vice-voorzitter tot 1926 en Van den Broek en Boeke waren ieder voorzitter van een van de secties waarin het bureau in navolging van het internationale instituut was onderverdeeld. Van den Broek was voorzitter van de sectie voor fysische antropologie en Boeke voor die van erfelijkheidsleer en eugenetica. In 1924 werd dit voorzitterschap overgenomen door Marianne van Herwerden.⁷⁸⁷ De bekleding van deze functies door de anatomen en biologen toont dat ze betrokken waren bij het wel en wee van de Nederlandse antropologie, ook al waren ze niet aanwezig geweest bij de oprichting van de moederorganisatie, het internationale *Institut*.

Iets dergelijks was het geval bij de twee jaar later voor de eerste maal gegeven antropologische cursus. Zoals al gezegd had men op de oprichtingsvergadering de wens uitgesproken dat in de deelnemende landen jaarlijkse cursussen in de antropologie zouden worden gegeven. In januari 1924 was dat voor Nederland zo ver. Het Nederlandse bureau organiseerde haar eerste antropologische cursus, en wel in het Amsterdamse laboratorium van Bolk. De cursus was bedoeld voor studenten, leden van het bureau en overige geïnteresseerden. De docentengroep bestond voor de helft uit de bekende anatomen Bolk, Van den Broek, Barge en Mijsberg, en verder uit 'voormalig' anatoom Boeke, diens medewerker Van Herwerden, de archeoloog A. van Giffen en tenslotte Kleiweg de Zwaan zelf natuurlijk.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Kleiweg de Zwaan, 'Het "Institut International d'Anthropologie"' [feuilleton] (1921).

⁷⁸⁷ De Wolf, *Eigenheid en samenwerking* 28-29.

⁷⁸⁸ De inhoud van Kleiwegs inleiding op de cursus ('Hoofdlijnen in de ontwikkeling der anthropologie') en de voordrachten van Bolk ('De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking'), Barge ('De methoden der fysische anthropologie') en Van Herwerden ('Erfelijkheidsverschijnselen bij den mensch en eugenetica') is door dit hoofdstuk heen reeds op diverse plaatsen aan bod gekomen. Verder gaf Van den Broek een opsomming van de vondsten van fossiele mensachtigen, stak Boeke een algemeen verhaal af over de waarde van erfelijkheidsleer en

In de jaren na 1924 organiseerde het Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie nog andere cursussen. In 1925 een over sociologie, het jaar erop over prehistorie, waar naast Kleiweg ook Van Giffen en ook weer Van den Broek, Barge en Mijsberg een lezing hielden. In 1928 volgde een cursus over erfelijkheid en eugenetiek, in 1929 ging de cursus over folklore en in 1930 over antropologie, volkenkunde en prehistorie van Nederland. Ook deze cursussen werden gehouden in Amsterdam, in het laboratorium van Bolk.⁷⁸⁹

Naast cursussen gaf het Bureau vanaf 1925 ook een blad uit, het sociologisch-antropologisch tijdschrift *Mensch en Maatschappij*. Bij de oprichting was Kleiweg natuurlijk nauw betrokken. Tenslotte speelde hij ook een leidende rol in de organisatie van het derde internationale congres van het internationale *Instituut*, dat in 1927 gehouden werd in het Koloniaal Instituut.

Kleiweg de Zwaan ontpopte zich in de jaren 1920-1930 als een ware duizendpoot op antropologisch gebied. Naast de betrokkenheid bij het internationale instituut en het Nederlands Bureau en zijn cursussen en tijdschrift, was hij ook in diverse andere organisaties op antropologisch en geografisch gebied actief. Zo was hij enige tijd voorzitter van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en erelid van de Royal Geographic Society.⁷⁹⁰

6.2 Kleiwegs koloniale antropologie: een brede antropologie

Met de benoeming van Kleiweg de Zwaan was er een hoogleraarschap in de antropologie dat ingevuld werd op de manier waar Steinmetz in 1892 op had gehoopt. Steinmetz doelde op antropologisch onderwijs in de brede zin van het woord, inclusief de etnologie, etnografie en archeologie. Maar hij vermoedde dat het nog wel lang zou duren voor de universiteit hier klaar voor was, omdat de faculteitsindeling nog steeds ‘middeneeuwsch’ was.⁷⁹¹

Antropologie in die brede zin overschreed inderdaad de klassieke verdeling tussen de medische en filosofische faculteit. Kleiwegs leeropdracht was dan ook uitgesmeerd over twee professoraten in twee faculteiten. De interdisciplinariteit kwam voorts tot uiting in het aantal instituties dat inhoudelijk en bestuurlijk betrokken was bij zijn hoogleraarschap. Kleiweg had drie werkkringen: naast de twee faculteiten ook het Koloniaal Instituut, dat het professoraat natuurlijk vooral de kant van de koloniale antropologie opstuurde.

De onderwerpen die Kleiweg de Zwaan in zijn lessen behandelde, of het nu was tijdens zijn privatdocentschap of zijn professoraat, varieerden dan ook enorm: de Griekse geneeskunde voor Hippocrates, de geneeskunde van de “inlanders van onze Oost en andere volken van primitieve beschaving”, “de praehistorische mensch en zijn cultuur”, de primitieve godsdiensten in de Indische archipel, de geneeskunde van de inlanders in verband met hun godsdienst, algemene antro-

besprak Mijsberg in zijn voordracht ‘Over de afstamming van den mensch’, de fossiele mensachtigen vanuit evolutionair-morfologisch perspectief, in het bijzonder van Bolks foetalisatiehypothese. Kleiweg de Zwaan sloot af met een voordracht over de samenstelling van de bevolking van Nederlands-Indië.

⁷⁸⁹ Zie *Mensch en Maatschappij* jaargangen 1925-1930 voor de overzichten van de cursussen.

⁷⁹⁰ Bijlage (krantenknipsel) bij brief B en W Amsterdam aan curatoren UvA, 12-4-1932. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1932 nr. 60; GAA 279: 172.

⁷⁹¹ Steinmetz, ‘Anthropologie als universiteitsvak’ 330. Overigens zou Steinmetz later als hoogleraar aardrijkskunde en volkenkunde in Amsterdam (1907-1933) zelf ook het onderscheid tussen etnologie, etnografie en antropologie niet strikt aanhouden en o.a. rassenkwesies en erfelijkheid van psychische eigenschappen in zijn lessen bespreken. (Zie *Amsterdamsche Studentenalmanak voor 1911* 162-163, *voor 1912* 133-136, *voor 1914* 133-134). Hetzelfde gold overigens voor zijn voorganger Kan die in zijn bespreking van de volkenkunde eveneens hoofdstukken over de “zuivere antropologie” en de “geographische antropologie.” besprak (*Amsterdamsche studentenalmanak voor 1907* 288). Het gold overigens ook voor Kohlbrugge in Utrecht (zie noot 109).

pologie, en tenslotte de indeling der mensenrassen – de betekenis van lichaamslengte, hoofd-vorm, gelaatsvorm en eigenschappen van de huid, ogen en haar als antropologische kenmerken en bovendien de invloeden van de omgeving op de lichaamseigenschappen van de mens. Overigens gaf Kleiweg pas vanaf het cursusjaar 1916-1916 met enige regelmaat college, en dan meestal maar enkele uren per week.⁷⁹²

Dat Kleiweg de antropologie van meet af aan als een breed, of beter, als een weinig afgebakend studievak opvatte, blijkt uit wat hij hierover zei in zijn inaugurele rede uit 1919. Het vak “brengt hare beoefenaars in voortdurende aanraking met die van andere, min of meer verwijderde leer-vakken.” Allereerst noemde hij de anatomie en embryologie en ten tweede de volkenkunde. Daarnaast behoorden vraagstukken uit vakgebieden van de prehistorie, archeologie en paleontologie voor een deel tot het terrein van de antropoloog. En tenslotte hield de antropoloog zich bezig met vraagstukken op het gebied van erfelijkheidsleer en de rassenkruising, rassenpathologie, rassenhygiëne en eugenetica, “de verbetering van het mensdom naar lichaam en geest”⁷⁹³ De verwijzing naar de erfelijkheidsleer en eugenetica is opvallend. Hoewel Kleiweg namelijk wel degelijk net als Bolk c.s. de biologische basis van de antropologie onderschreef, en bijvoorbeeld in zijn onderwijs ook aandacht had voor de erfelijkheidsleer,⁷⁹⁴ en als maatschappelijk betrokken antropoloog een voorstander was van eugenetische maatregelen, was hij juist niet actief in de eugenetische beweging. Dat zal alles te maken hebben gehad met zijn daadwerkelijke onderzoeksinteresses. Vatte hij de antropologie als studievak breed op, zijn hart lag – ook in zijn onderwijs – vooral bij de combinatie van prehistorische en primitieve cultuur en rassen- en volkenkunde van Nederlands-Indië. In zijn onderzoeken zette hij bovenal de fysieke toestand van de bevolkingsgroepen in de Oost om in getallen - in schedelmaten, vormverhoudingen en bijvoorbeeld percentages bogen, lissen en spiralen in de vingerafdrukken van tegen de 5000 inlanders uit Sumatra.⁷⁹⁵

7 Het ontslag van Kleiweg de Zwaan

Kleiweg de Zwaans brede antropologische interesse en kennis, maar vooral de brede leeropdracht en betrokkenheid hierin van twee organisaties, universiteit en Koloniaal instituut, zorgden voor nogal wat verschillen in opvatting over de waardering en het belang van het vakgebied.

In 1938 deed Kleiweg de Zwaan het verzoek aan de curatoren van de universiteit om doorbetaling van salaris tijdens een op handen zijnde studiereis naar Nederlands-Indië. De curatoren wezen het verzoek af omdat ze de reis als langdurig verlof beschouwden, en hierbij was doorbeta-

⁷⁹² Zie *Jaarboek der Universiteit van Amsterdam 1909/1910-1922/1923* (ihb. 1917/1918 87). In de cursus 1930-1931 gaf hij twee uur college antropologie en prehistorie aan vijf studenten in de faculteit letteren en wijsbegeerte en één uur capita selecta uit de antropologie aan circa 80 studenten in de medische faculteit Bijlage bij stuk nr. 395 van ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1931, gevoegd bij brief B en W Amsterdam aan curatoren UvA, 12-4-1932. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1932 nr. 60; GAA 279: 172.

⁷⁹³ Kleiweg de Zwaan, *De mensch en zijn omgeving* (1919) 28-30.

⁷⁹⁴ Te oordelen naar de literatuur die studenten voor zijn lessen moesten bestuderen, (*Jaarboek der universiteit van Amsterdam 1923/1924* 107-108).

⁷⁹⁵ Een greep uit de studies van Kleiweg de Zwaan: ‘Gebruiken en ziekten der inlanders van onzen Oost en hun ethnologische beteekenis’ (1916); ‘Over de penis-staafjes der inlanders van den Indischen Archipel’ (1920); ‘Das Verhältnis des Gesichtsschädels zu dem Hirnschädel, sowie die Lage und die Dimensionen des Schläfenbeins bei Papua- und bei Holländischen Schädeln’ (1935) Het laatstgenoemde voorbeeld in de tekst komt uit ‘Daktyloskopisch onderzoek bij de Niassers’ (1911).

ling niet gebruikelijk.⁷⁹⁶ Kleiweg maakte de reis toch, maar na terugkeer een klein jaar later diende hij op 1 juni 1939 zijn ontslag in.

In een boze brief motiveerde hij zijn ontslag. Ten eerste moesten curatoren inzien dat een antropoloog voor het verkrijgen van zijn studiemateriaal verplicht was om onderzoek in het veld te verrichten. In tegenstelling tot andere hoogleraren kon hij zijn studiemateriaal niet in laboratorium of studeerkamer verkrijgen. Om volkeren te bestuderen moest hij naar buiten. En omdat hij zelf gespecialiseerd was in de bevolking van Indië, moest hij daar natuurlijk naartoe. Toch had de studiereis het onderwijs aan de universiteit niet in gevaar gebracht: tijdens zijn afwezigheid waren zijn lessen waargenomen door zeer bevoegde mensen.

Kleiweg de Zwaan besloot dat hij niet meer wilde werken bij een universiteit waar wetenschappelijke ondernemingslust en drang tot eigen onderzoek gestraft werden door inhouding van loon. Zo werd het wetenschappelijk onderzoek, volgens Kleiweg het primaire doel van een universiteit, niet bevorderd maar juist bemoeilijkt of onmogelijk gemaakt.⁷⁹⁷ Het is natuurlijk maar de vraag of de bestuurders van de universiteit het wat betreft de taak van hun instelling met Kleiweg eens waren. Hoewel sinds de nieuwe wet op het hoger onderwijs het doen van wetenschappelijk onderzoek tot de taken van de universiteit behoorde, was de instelling zeker in de ogen van de bestuurders toch nog vooral een onderwijsinstituut.

7.1 De opvolging: antropologie als lectoraat bij de anatomie

In ieder geval moest er een opvolger komen, zoveel was duidelijk. Maar wie was het meest geschikt? En vooral lastig: hoe werd het probleem van de interfacultaire combinatie van vakken opgelost die Kleiweg de Zwaan op het lijf was geschreven? En ook niet onbelangrijk: wie ging de eventuele nieuwe hoogleraar betalen?

De secretaris van de curatoren van de universiteit, Piet Otten polste hierover vertrouwelijk zijn goede vriend Bertram Schrieke. Deze was sinds 1936 bijzonder hoogleraar koloniale volkenkunde en sinds 1938 bovendien directeur van de afdeling volkenkunde van het Koloniaal Instituut.

Schrieke stelde allereerst dat het bestuur van het Koloniaal Instituut wat betreft een vervanging van het bijzonder hoogleraarschap van Kleiweg de Zwaan een afwachtende houding aannam. Waarom zou het Instituut een bijzonder professoraat in stand houden als er al een gewoon hoogleraarschap in die vakken werd benoemd?

Wat Kleiwegs vervanging aan de universiteit betreft, was het voor Schrieke duidelijk dat er inderdaad niet één persoon te vinden zou zijn die algemene antropologie, antropologie van Nederlands-Indië, algemene prehistorie en die van Nederlands-Indië kon doceren. Dat ook de medische faculteit dit inzag, bleek uit wat Schrieke vernomen had. Deze faculteit wilde het onderwijs in de antropologie behouden en had volgens Schrieke hiervoor H.J.T. Bijlmer, privatdocent in de humane erfelijkheidsleer, op het oog. Deze had in Indië diverse antropologische studies verricht. Schrieke, die Bijlmer naar eigen zeggen goed kende, antwoordde Otten dat het hem een slecht idee leek voor deze een gewoon hoogleraarschap in de antropologie in te stellen, aangezien

⁷⁹⁶ Dubbelen not. curatoren UvA, 29-8-1938; GAA 179: 102.

⁷⁹⁷ brief Kleiweg de Zwaan aan curatoren UvA, 3-6-1939. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

hij weliswaar “ijverig, ambitieus, maar middelmatig zonder een zweem van oorspronkelijkheid” was.⁷⁹⁸ Een lectoraat voor Bijlmer was meer dan voldoende.

Aangaande de vervanging van de prehistorie in de leeropdracht van Kleiweg de Zwaan stelde Schrieke voor zijn eigen leeropdracht uit te breiden met de prehistorie van Nederlands-Indië, waarbij de algemene prehistorie als inleiding hierop behandeld kon worden. “Zoo deed Kleiweg het ook,” aldus Schrieke. Zijn oplossing was de meest goedkope, zo rekende hij zijn vriend voor. De enige extra kosten bestonden uit een lichte verhoging van zijn salaris tot dat van een buitengewoon hoogleraar. Met het lectoraat in de antropologie voor Bijlmer en met de uitbreiding van zijn eigen leeropdracht met de prehistorie kon volgens Schrieke het bijzonder hoogleraarschap van het Koninklijk Instituut vervallen.⁷⁹⁹

Met deze opmerking en met het ontslag van Kleiweg de Zwaan, verviel ook de kenmerkende drie-eenheid die de academische antropologie in Amsterdam in de jaren 1920 en 1930 in de greep hield. Kleiweg de Zwaan had door zijn brede interesse het draagvlak voor de antropologie in Amsterdam kunnen creëren. Maar als zo vaak bij brede oriëntatie (we zagen het ook bij de kandidatuur van Kohlbrugge voor de post van anatomie in 1909 in Utrecht) bleef het daardoor een wankel draagvlak. Na zijn vertrek gingen de drie partijen ieder hun weg. Het Koloniaal Instituut hield zich tot 1950 buiten het academisch onderwijs in de antropologie. De faculteit letteren ging op zoek naar een prehistoricus, de faculteit geneeskunde naar een antropoloog.

Wat voor een antropoloog wilde de faculteit? Men was unaniem in de opvatting dat in het onderwijs van de antropologie moest worden voorzien. De belangrijkste reden was de grote betekenis die men inmiddels voor de ‘algemeen’⁸⁰⁰ medische opleiding toekende aan de al eerder besproken constitutieleer, waartoe men zowel de menselijke erfelijkheidsleer, eugenetica en de leer der bloedgroepen rekende.

Daarnaast waren er ook nog antropologische onderzoeksrichtingen die weliswaar buiten het kader van de algemeen medische opleiding vielen, zoals de etnologische antropologie en de rassenkunde, maar die wel van belang waren voor de arts die naar Indië ging en om die reden verdienen onderwezen te worden.⁸⁰¹ De faculteit maakte dus het onderscheid tussen een meer biochemische en toegepaste biologisch antropologische richting, en de meer descriptieve volkenkundige variant. Vooral van die eerste zag men de waarde.

Het liefste zag de faculteit natuurlijk dat voor de antropologie een afzonderlijke leerstoel zou worden ingesteld, maar de medici begrepen ook wel dat in tijd van crisis die oplossing te duur zou zijn. Het beste alternatief was daarom volgens hen om dit onderwijs op te dragen aan de hoogleraar in de anatomie. Die kon het dan laten onderwijzen door een van zijn assistenten. Woerdeman, die de aangever van dit plan was, doelde hierbij op de al genoemde assistent Arie de Froe. De faculteit stelde dat deze zeer geschikt was, omdat hij erg geïnteresseerd was geraakt in

⁷⁹⁸ Hetzelfde oordeel had hij overigens over Kleiweg de Zwaan.

⁷⁹⁹ Vertrouwelijke brief Schrieke aan Otten, 15-7-1939. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸⁰⁰ Onderstreept in tekst. Op dat moment was er veel discussie over de vernieuwing van het medisch onderwijs. In de propedeuse wilde men af van zoölogie en botanie en meer nadruk op biologie, erfelijkheidsleer en fysiologie. Hoewel de faculteit het niet zo in haar voorstel noemde, meenden curatoren toch dat het voorstel van de faculteit in verband stond met deze wijziging van de preklinische medische opleiding, zoals die indertijd door Prof. Snapper als wenselijk was uitgesproken. Zie dubbelen van not. curatoren UvA, 8-1-1940, GAA 279: 102.

⁸⁰¹ Brief fac.geneeskunde aan curatoren UvA, 27-12-1939, Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

de antropologie. Deze oplossing had als voordeel dat niet alleen de kosten gering waren, maar dat door de band met de anatomie bovendien gewaarborgd werd dat het vakgebied een harmonische plaats in het medische curriculum kreeg. Zo zou niet alleen de medische opleiding, maar ook de wetenschap het best worden gediend.⁸⁰²

De curatoren vonden deze oplossing echter niet geschikt. Wat ze vooral tegenstond was dat de faculteit zo maar één kant van de antropologie tot haar recht zou laten komen. De etnologische antropologie,⁸⁰³ zo belangrijk voor Nederland met zijn diverse rassen omvattende koloniën, zou dan niet meer worden onderwezen. Daarbij vonden ze het bezwaarlijk dat het onderwijs werd opgedragen aan een assistent bij de anatomie (De Froe), die zich nog in het genoemde vak nader moest specialiseren.⁸⁰⁴

De medische faculteit reageerde verbaasd: de curatoren wilden toch juist dat er gezocht werd naar een oplossing die niet te veel zou kosten? Met meer beschikbaar geld zou natuurlijk gekozen zijn voor een afzonderlijke leerstoel in de antropologie waarin het vak in ruimste zin kon worden onderwezen en niet alleen de de biologische onderdelen erfelijkheidsleer, eugenetica, constitutieleer en leer der bloedgroepen aan bod zouden komen, maar ook de prehistorische en etnologische antropologie.

Wat betreft die etnologische antropologie herhaalden de medici hun overtuiging van het belang hiervan voor artsen die in Indië gingen werken. Ze wezen er echter ook op dat het aantal studenten dat die richting op ging beperkt was. Bovendien konden die studenten dan toch terecht bij het Koloniaal Instituut.

De faculteit gaf toe dat haar oordeel als geheel vooral voortkwam uit wat Woerdeman had voorgesteld. Maar dat was niet vreemd: vanwege de aard van de antropologie was de faculteit in eerste instantie aangewezen op het oordeel van de hoogleraar anatomie. De omstandigheid om het onderwijs onder leiding van Woerdeman aan de assistent De Froe op te dragen waren juist gunstig omdat deze zich al een aantal jaren wetenschappelijk op antropologisch gebied bezighield en dus al was voorbereid en zich niet, zoals curatoren eerder aannamen, nog moest specialiseren. De Froes interesse en aanleg voor antropologie waren al in een aantal publicaties tot uiting gekomen.⁸⁰⁵ Zo was hij in 1938 gepromoveerd op het proefschrift *Meetbare variabelen van den menschelijken schedel en hun onderlinge correlaties in verband met leeftijd en geslacht*. Bovendien zou hij in de loop van 1940 beginnen met de opgraving van menselijke resten op het voormalig eiland Schokland en de wetenschappelijke bewerking hiervan.

Op de door curatoren gestelde vraag of de “bekwaamheid en werkkraft” van H.J.T. Bijlmer niet konden worden ingezet,⁸⁰⁶ antwoordde de faculteit dat ze hiertoe geen redenen zag.⁸⁰⁷ Deze afwijzing had waarschijnlijk te maken met Bijlmers betrekking bij het Kinabureau in Amsterdam, waar hij een behoorlijk inkomen had. Alleen een buitengewoon hoogleraarschap of lectoraat le-

⁸⁰² *ibid.*

⁸⁰³ in de dubbel van not. curatoren UvA, 89-1-1940 (GAA 279: 102) staat het als rassenleer genoemd.

⁸⁰⁴ Brief curatoren UvA aan fac. geneeskunde, 23-1-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸⁰⁵ Brief fac. geneeskunde aan curatoren UvA, 15-3-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸⁰⁶ Brief curatoren UvA aan fac. geneeskunde, 23-1-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸⁰⁷ Brief fac. geneeskunde aan curatoren UvA, 15-3-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

verde een salaris dat voor hem aanvaardbaar zou zijn. Bijlmer was dus gewoon te duur.⁸⁰⁸ Toch was het niet alleen vanwege financiële overwegingen dat de faculteit Bijlmer niet kandideerde. De medici twijfelden toch ook aan zijn inhoudelijke en organisatorische kwaliteiten. Op het gebied van de menselijke genetica, het deel van de antropologie dat de medici het belangrijkste vonden, werd hij niet geacht voldoende fundamentele kennis te bezitten om met gezag een hooglerschap in de antropologie te vervullen. Daarbij zou bij een eventuele instelling van een leerstoel een apart laboratorium moeten worden gesticht en de organisatie hiervan zou Bijlmer ver te boven gaan.⁸⁰⁹

De curatoren gingen voorlopig akkoord met de zienswijze van de faculteit en vroegen officieel naar de kosten van de voorgedragen oplossing.⁸¹⁰ Ze berichtten aan het Koloniaal Instituut dat met de oplossing van de faculteit de etnologische antropologie nu vrijwel zeker buiten de boot zou vallen. Omdat ze het toch een gemis voor de universiteit vonden, vroegen ze het Instituut of hierin voor een oplossing kon zorgen.

Hoewel het Instituut de mening van het curatorium deelde, wilde het hier evenmin de financiële consequentie voor dragen. De enige oplossing was voorlopig dat studenten met speciale interesse voor de antropologie van de overzeese gewesten zich persoonlijk zouden wenden tot Kleiweg de Zwaan, die immers nog steeds honorair medewerker aan het Instituut was.⁸¹¹ Voor curatoren was deze oplossing geen optie, gezien het officiële ontslag van Kleiweg de Zwaan als hoogleraar.⁸¹²

Omdat de faculteit geneeskunde ook na een laatste verzoek van de curatoren geen aanleiding zag om haar eerder genoemd voorstel te wijzigen, verdween het onderwijs in de etnologische antropologie dus definitief uit het universitaire onderwijs.⁸¹³ De Froe werd lector in de antropologie en daarmee werd het onderwijs in dit vakgebied beperkt tot een 'Nederlandse' antropologie en erfelijkheidsleer. Deze richting sloot aan bij zijn opgravingen op Schokland en de wetenschappelijke bewerking hiervan, maar ook bij zijn betrokkenheid bij het onderzoek naar de bevolking van de Zuiderzeepolders.⁸¹⁴

De faculteit (en dus vooral Woerdeman) had net als de eugenetische beweging (en Bolk) veel vertrouwen in deze biologische antropologie van erfelijkheidsonderzoek. De belangrijkste reden voor Woerdeman om Bijlmer echter keer op keer als ongeschikt terzijde te schuiven was echter een veeleer een opportunistische. De Froe hield zich net zo goed bezig met niet-biochemisch antropologisch onderzoek. Zo bestond het wetenschappelijk bewerken van het materiaal uit

⁸⁰⁸ Zie hiervoor: Afschrift brief Snijders en Schrieke aan Raad van beheer van het Koloniaal Instituut, 6-6-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸⁰⁹ dubbelen not curatoren UvA, 1-4-1940; GAA 279: 102.

⁸¹⁰ De faculteit kwam na overleg met Woerdeman op 2400,- gulden per jaar. 1900,- voor personeel (toelage De Froe en aanstelling van een nieuwe tweede assistent); 200,- gulden voor de aanschaf van instrumentarium voor een aan studenten te geven cursus in antropometrie en tenslotte 300,- gulden voor lidmaatschap van belangrijke antropologische tijdschriften. Brief fac. geneeskunde aan curatoren UvA, 29-4-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸¹¹ brief Koloniaal Instituut aan curatoren UvA, 18-6-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸¹² dubbelen not. curatoren UvA, 1-7-1940; GAA 279: 102.

⁸¹³ brief curatoren UvA aan fac. geneeskunde, 8-7-1940; brief fac. geneeskunde aan curatoren UvA, 2-12-1940. Ingekomen en uitgaande stukken curatoren UvA 1939 nr. 208; GAA 279: 212.

⁸¹⁴ Later hield De Froe zich, net als de directeur van het Centraal Instituut van Hersenonderzoek C.U. Ariëns Kappers, ook een autoriteit op het gebied van de rassenleer, bezig met rasbepaling van Sefardische joden in een poging ze als mediterrane ras - en dus niet-joods - voor deportatie te behoeden. Een klein lichtpunt in een wetenschappelijke richting die inmiddels onder aanvoering van de Duitse bezetter aan een duister doel bijdroeg.

Schokland uit niets anders dan uit ouderwetse antropometrie, het nauwkeurig opmeten van de beenderen. Het lectoraat in de antropologie als onderdeel van de anatomie betekende voor Woerdeman uitbreiding van zijn personeel, iets waar hij dringend behoefte aan had. In 1931 was hij met veel beloften vanuit Groningen naar Amsterdam gehaald, maar zoals ik in het volgende hoofdstuk zal laten zien, bepaalde de crisis in de jaren 1930 anders. De antropologie was voor hem een middel en geen doel.

Conclusie

Door Bolk en diens leerlingen nam het academisch antropologisch onderzoek een hoge vlucht. Vooral de bevolking van Nederland werd – letterlijk – op de kaart gezet. Dat gebeurde eerst door Bolk alleen, wat leidde tot zijn imposante verzameling van gegevens over pigmentatie van bijna een half miljoen Nederlanders aangevuld met data over hoofdmaten. Later werd dit onderzoek mede door zijn leerlingen voortgezet door de antropologische commissie van de Koninklijke Academie van Wetenschappen.

Op drie belangrijke punten verschilde Bolk als antropoloog met zijn voorgangers, maar ook met de later tot eerste en voorlopig enige hoogleraar in de antropologie benoemde J.P. Kleiweg de Zwaan. Ten eerste was dat in de officiële functie waarin Bolk onderzoek deed, ten tweede in de praktische manier waarop hij het uitvoerde en ten derde in zijn wetenschappelijke perspectief.

Academische of private antropologie

Een belangrijk verschil tussen Bolk (en zijn leerlingen) en toonaangevende antropologen uit de late 19e eeuw zoals vader en zoon Sasse, de paleoantropoloog Eugène Dubois en etnologisch antropologen als Kleiweg de Zwaan en Kohlbrugge had te maken met hun officiële functie. Bolk en zijn leerlingen hielden zich met antropologie bezig bij hoofde van hun universitaire functie als hoogleraar anatomie, terwijl de antropologen uit de late 19e eeuw, inclusief de jonge Eugène Dubois private onderzoekers waren. Ook Kleiweg de Zwaan en Kohlbrugge waren tijdens hun meest actieve onderzoeksperiode niet aan de Universiteit verbonden. Een universitaire aanstelling legde beperkingen op aan de manier waarop het antropologisch onderzoek uitgevoerd kon worden. Wie een druk lesrooster had, zoals een hoogleraar in een medisch zo centraal vak als de anatomie, kwam niet of nauwelijks aan veldwerk toe, zeker als dat een expeditie naar Nederlands-Indie betrof. Kleiweg de Zwaan, Kohlbrugge en Dubois, die uiteindelijk wel een leerstoel kregen, sloten daarmee hun actieve antropologische onderzoeksperiode. Dubois werd hoogleraar in de geologie, Kohlbrugge in de etnologie en Kleiweg de Zwaan in de antropologie. Toen die laatste zijn reislust bij wijze van spreken niet meer wist te onderdrukken, nam hij ontslag. Expeditie en universitaire positie gingen slecht samen.

Bolk was genoodzaakt om op zijn lab te blijven en dus voor een bepaalde vorm van onderzoek te kiezen. Zijn onderzoek was grotendeels gebaseerd op meetgegevens (van ondermeer pigmentatie) die door anderen waren bijeengebracht - zij het veelal in zijn opdracht. Ook voor de schedelmetingen hoefde hij zijn lab niet uit. De schedels bevonden zich al in zijn collectie of werden hem toegezonden. Eenzelfde principe is terug te zien in het antropologisch werk van Van den Broek. Ook hij schreef over Papoea's aan de hand van schedels, haarmonsters en foto's die hem werden toegezonden. Van den Broek ontpopte zich bovendien als een kenner van de prehistorische antropologie zonder hiervoor eigen onderzoek (opgravingen) te hebben uitgevoerd. Als la-

laboratoriumwetenschapper was zijn kennis van deze richting dus beperkt tot de theorie. Iets dergelijks gold voor de rassenkennis van Barge.

Een positie als hoogleraar anatomie opende juist ook deuren die voor de private antropologen gesloten bleven. Niet voor niets zocht Sasse jr. via Cornelis Winkler een mogelijkheid om meer academische betrokkenheid van zijn antropologische vereniging. Bolks positie als hoofdstedelijke anatoom gaf het aanzien dat menig schoolhoofd deed besluiten tot invulling van zijn vragenlijst naar pigmentatie. Nog meer gewicht kreeg Bolks onderzoek toen hij het onder de banier van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen kon laten uitvoeren door *zijn* antropologische commissie. Hij was in staat een dergelijke commissie in het leven te roepen juist omdat hij als vermaard anatoom het secretariaat van de KNAW onder zijn hoede had. Ook bij anderen werd de status deels bepaald door hun academische positie. Zo wist Barge als rassenkenner aanzien te krijgen juist omdat hij als hoogleraar anatomie ook een veel gevraagd spreker was. Kleiweg de Zwaan kreeg vooral aanzien nadat hij tot hoogleraar benoemd was. Toen kon hij als afgezant deelnemen aan diverse wetenschappelijke congressen en universiteiten en de regering vertegenwoordigen.

Veldwerk of labwerk

Een punt van verschil tussen Bolk en de private antropologen van het veld hield enigszins verband met het academisch gebonden zijn van de één en de vrijheid van de anderen. De hoeveelheid gegevens die één onderzoeker kon verzamelen tijdens een opgraving of expeditie was beperkt. De oude antropologen van Nederlandse bodem schreven artikelen gebaseerd op metingen van enkele tot enkele tientallen opgegraven schedels; Kleiweg de Zwaan schreef een proefschrift over één volk, de Minangkabauers uit midden Sumatra. Wat deze onderzoekers gemeen hadden was dat het hoofddoel van hun werk lag in de zo volledig mogelijke *beschrijving* van die beperkte hoeveelheid eenheden. Zo namen de oude antropologen en Kleiweg de Zwaan van iedere opgegraven schedel of Minangkabauer een groot aantal verschillende maten. Bovendien beschreef Kleiweg nauwkeurig ook andere opvallende raskenmerken en culturele uitingen. Voor de nauwkeurige beschrijving kon immers van alles van wetenschappelijke waarde zijn. Het belang lag in het feit dat een dergelijke nauwkeurige beschrijving van die schedels, volkeren of, zoals in het geval van Dubois, fossielen, nog niet voorhanden was. Op deze manier dienden deze beschrijvingen de antropologische wetenschap als geheel.

Bolks benadering was anders. In het boekje *De pionier* stelde hij juist dat het belangrijker was om van een groot aantal mensen juist een klein aantal goed meetbare kenmerken te registreren. Zijn besef van statistiek, het belang van het grote getal, dwong hem tot een duidelijke keuze in kenmerken. Van de schedelmaten was de index cephalicus voldoende, van de uiterlijke kenmerken de pigmentatie. De meer dan een half miljoen gegevens van lengte, pigmentatie en hoofdmaat van levende Nederlanders die hij per post ontving zijn hiervan het belangrijkste resultaat. De keuze werd vooral bepaald door de mate waarin het kenmerk bruikbaar was om een vraagstuk - bijvoorbeeld naar de antropologische herkomst van de Nederlandse bevolking - op te lossen. Bovendien kon hij ook niet anders dan een beperkt aantal gegevens als uitgangspunt nemen, omdat hij voor zijn onderzoek afhankelijk was van de bepalingen van anderen. De schoolhoofden die zijn pigmentatielijsten moesten invullen waren gebaat bij een zo eenvoudig mogelijke opgave.

Beperkte biologische antropologie en 'brede' volkenkundige antropologie

Het belangrijkste verschil tussen enerzijds Bolk, diens leerlingen en ook Woerdeman en anderzijds Kleiweg de Zwaan, maar bijvoorbeeld ook Kohlbrugge en (de jonge) Steinmetz had te maken met hun visie op de breedte van het vakgebied. De groep van Bolk, anatomen van huis uit, hield zich aan een vrij scherp begrensde variant van de antropologie en wel een waarvan de biologie het uitgangspunt was. De anderen hanteerden binnen hun gelederen of in hun leeropdracht een veel bredere opvatting over de antropologie, waartoe naast die fysische antropologie met zijn biologische basis ook de volkenkunde, prehistorie en archeologie behoorden. De verschillen in opvatting over de breedte van het vakgebied komen vooral tot uiting in de opgerichte organisaties. Bolks antropologische commissie beperkte zich tot antropometrie en biochemie, terwijl het Internationale Institut d'Anthropologie het vakgebied breed opvatte. Hetzelfde gold voor Kleiwegs Nationaal Bureau voor Antropologie en het tijdschrift *Mensch en Maatschappij*. Ook Johan Sasse's Nederlandsche Anthropologische Vereniging beperkte zich niet tot de studie van de fysische antropologie alleen, ook al gold dit wel voor Sasse persoonlijk.

Daarbij moet dan weer gezegd worden dat bij het craniometrisch onderzoek van de 'oude' antropologen als vader en zoon Sasse de schedelmaten weliswaar beschouwd werden als erfelijke kenmerken en daarmee dus als een biologisch gegeven, maar dat in hun theoretisch kader die biologische basis verder nauwelijks een rol speelde. Kleiweg de Zwaan zag de biologische basis van de antropologie zeker niet over het hoofd, maar deed zijn eigen antropometrisch onderzoek toch vooral vanuit een persoonlijke brede antropologische interesse.

Anders dan bij de Sasse's of bij Kleiweg de Zwaan was bij Bolk de biologische basis van zijn antropologische bevindingen nooit ver weg, net zo min als de maatschappelijke en medische relevantie ervan. Een mooi voorbeeld is de veronderstelde degeneratie van de Friese stam: onderzoek naar de herkomst van onze bevolking werd in een biologisch (in dit geval een orthogenetisch) kader geplaatst dat aansloot bij zijn andere onderzoek. Uiteindelijk zou zijn biologische retardatietheorie de verschillen tussen rassen niet alleen biologisch maar zelfs specifiek biochemisch verklaren, door te stellen dat die verschillen te maken hadden met verschillen in hormoonspiegels. Hiermee sloot Bolk aan bij nieuwe medische en biologische ontwikkelingen waarin de inwendige constitutie, het biologisch functionerende lichaam als wisselwerking tussen erfelijke eigenschappen en uitwendige omstandigheden centraal stond. Deze richting, die zich ondermeer van biochemische methoden als bloedgroepenbepaling bediende, werd vooral door de eugenetische beweging als veelbelovend beschouwd. Naast maatschappelijk relevant werd deze richting echter ook medisch van groot belang geacht, en om die reden van nut in het geneeskundig curriculum.

Hoewel Bolk sterk van het belang van deze nieuwe antropologische methoden doordrongen was en niet voor niets een sectie van de antropologische commissie voor het biochemisch onderzoek inrichtte, bleef zijn eigen onderzoek praktisch toch uitsluitend gebaseerd op antropometrie, net als Van den Broek overigens. Wat dit betreft sloot de antropologie van Bolk en zijn leerlingen – sterk biologisch in theorie, maar puur morfologisch in de praktijk - aan bij hun andere wetenschappelijk onderzoek, zoals dat in hoofdstuk 5 aan bod kwam. Bolks retardatietheorie was een biologische (fysiologische) theorie waarvan de bouwstenen uit strikt morfologisch onderzoek afkomstig waren.

De antropometrie was tenslotte ook de belangrijkste overeenkomst tussen alle in dit hoofdstuk genoemde antropologen. Of ze nu etnologische, biologische of private antropologen waren, ze vonden elkaar in de onderzoekspraktijk van het doen van het nemen van lichaamsmaten.

Facultaire schifting

In de vorm van het hoogleraarschap in de antropologie hield de brede benadering van de antropologie uiteindelijk niet stand in een krachtenveld tussen twee faculteiten met ieder hun eigen doel. Enerzijds was dat medisch nut en feitelijkheid en anderzijds filosofische beschouwelijkheid. Bovendien betekenden Kleiwegs voorkeur voor koloniale antropologie en zijn derde werkkring het Koloniaal Instituut een extra complicerende factor. Die koloniale antropologie mocht dan geschikt zijn voor een bijzonder hoogleraarschap namens dit Instituut, voor een (buiten)gewoon professoraat of lectoraat, passend in een van de twee reguliere curricula van de faculteiten, was dat niet het geval.

Twintig jaar had Steinmetz' wensdroom uiteindelijk stand gehouden, toen spatte deze als een zeepbel uiteen. Alleen binnen de gelederen van het Koloniaal Instituut bleef de brede antropologische opvatting standhouden. Het Instituut bleef ook na de bezetting een antropologische afdeling behouden en schedels verzamelen uit de voormalig koloniën. Bij de faculteit letteren werd de prehistorie het domein van een van Nederlands meest toonaangevende archeologen, Adrie van Giffen, voor wie raciale kwesties geen doel meer waren van het onderzoek. Bij de anatomie ontstond onder leiding van De Froe het Antropobiologisch Instituut, dat net als de vergelijkbare afdeling onder het beheer van Mijsberg in Utrecht zich uiteindelijk richtte op de antropogenetica. Wat de archeologen, de antropobiologen en de antropologen van het Koloniaal Instituut in die naoorlogse periode nog steeds gemeen hadden was het antropometrisch onderzoek. Men bleef schedels meten, zij het om verschillende soorten vragen te beantwoorden.

De antropologie in brede zin werd verdeeld in fysische antropologie en culturele antropologie. In de culturele antropologie, het vroegere volkenkunde, zijn tegenwoordig aan de meeste universiteiten leerstoelen verbonden. De fysische antropologie blijft het domein van zowel archeologen als anatomen.